

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSİAL-İQTİSADI
İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qasımova Ayişə Azər

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI
İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060410-Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi

İxtisaslaşma: “Dövlət strukturlarında menecment”

Qrup: 256

Magistrant:
Qasımova Aişə Azər qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Hüseynova Arzu Doğru
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar
Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Qasımova Ayişə Azər qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunan ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Ölkəmizdə baş verən son sosial transformasiyalar sosial sahədə proqnozlaşdırıcı tədqiqatlar problemini aktuallaşdırıb. Sosial inkişaf strategiyasının əsaslandırılması, yaxın və uzunmüddətli proqramların müəyyənləşdirilməsi elmlərin inteqrasiyasına əsaslanan innovativ fəaliyyət və geniş müasir düşüncə tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi sosial iqtisadi inkişafın stratejiləşdirilməsi mərhələlərinin nəzəri və metodoloji müddəalarını və instrumental dəstəyi hazırlamaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Problemi inkişaf etdirərkən müxtəlif metodoloji yanaşmalardan, o cümlədən regionun iqtisadi və sosial inkişafı proqramlarının formalaşdırılması prosesinin təmin edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin öyrənilməsinə normativ və sistemli yanaşmalardan, iqtisadi, məntiqi və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Elmi tədqiqatın informasiya bazası Dövlət Statistika Xidmətinin, Gömrük Xidmətinin rəsmi məlumatları, idarə hesabatları və hesabatları, habelə yerli və xarici alimlərin tədqiqat materialları əsasında formalaşır. İqtisadi-riyazi modelin informasiya təminatı iqtisadi cəhətdən şərh edilmiş və müqayisəli formada verilənlərə endirilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən mövzu ilə bağlı ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsi əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Sosial-iqtisadi inkişafın stratejiləşdirilməsinə məqsədli göstəricilərin proqnozlaşdırılması və onlara nail olmaq üçün tələb olunan resurslar əsasında inteqrasiyaedici və dəstəkləyici elementi strateji planlaşdırma prosesi olan yanaşma təklif olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının strategiyası və idarə edilməsi üçün alətlər dəstini (iqtisadi və riyazi model, məlumat bazası və tətbiqi proqram təminatı) işləyib hazırlayıb ki, bu da hakimiyyət orqanları və korporasiyalar tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın idarə edilməsi üzrə strateji tədbirlərin təhlili, hazırlanması və əsaslandırılması üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Sosial-iqtisadi inkişaf, post-müharibə, işğaldan azad olunmuş ərazilər.

“DIRECTIONS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF OCCUPIED AREAS”

SUMMARY

The actuality of the subject: Recent social transformations in our country have highlighted the problem of predictive research in the social sphere. Substantiating social development strategies, defining short-term and long-term programs requires innovative activities based on the integration of sciences and broad modern thinking.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation research is to develop theoretical and methodological provisions and instrumental support of the stages of strategy of socio-economic development.

Used research methods: Various methodological approaches were used in developing the problem, including normative and systematic approaches, economic, logical and comparative methods to study the mechanism of improving the system to ensure the formation of economic and social development programs in the region.

The information base of the research: The scientific database is formed on the basis of official data of the State Statistics Service, the Customs Service, management reports and reports, as well as research materials of local and foreign scientists. The information provision of the economic-mathematical model is interpreted from the economic point of view and reduced to comparative data.

Restrictions of research: One of the main limitations in writing a dissertation is the lack of literature on the subject.

Novelty and practical results of investigation: An approach to the strategy of socio-economic development, based on the forecasting of targets and resources required to achieve them, is proposed as an integrative and supportive element of the strategic planning process.

Scientific-practical significance of results: Developed a set of tools (economic and mathematical model, database and application software) for the strategy and management of socio-economic development of the area, which is a strategic tool for the management of socio-economic development by governments and corporations. can be used to analyze, prepare and justify measures.

Keywords: Socio-economic development, post-war, liberated territories.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

BP	British Petroleum
RES	Resource Environmental Solutions
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFIN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASI	13
1.1. Regional sosial - iqtisadi inkişafın xarakterik xüsusiyyətləri və regional inkişaf strategiyası.....	13
1.2. Regional sosial iqtisadi inkişafın infrastrukturunun yenidən qurulmasının əsasları.....	21
1.3. Regional strategiyanın formalaşmasının üsul və alətləri	29
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	33
2.1. İşğaldan azad olunan ərazilərin əvvəlki sosial-iqtisadi inkişafının təhlili	33
2.2. İşğaldan azad olunan ərazilərin sosial inkişaf səviyyəsinin və potensialının müəyyən edilməsi.....	44
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	54
3.1. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişaf potensialı	54
3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəliş və inkişafı üçün regional inkişaf proqramının formalaşdırılması.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	76
Cədvəllərin siyahısı.....	79
Şəkillərin siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İkinci Qarabağ müharibəsindən əvvəl və sonrakı dövrlər üzrə Respublikamızın gələcək inkişafı üçün lazımı addımların və tədbirlərin görülməsi mühümdür. Bunun üçün dövlət tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Sosial inkişaf strategiyasının əsaslandırılması, yaxın və uzunmüddətli proqramların müəyyənləşdirilməsi elmlərin inteqrasiyasına əsaslanan innovativ fəaliyyət və geniş müasir düşüncə tələb edir. Elmi təhlilin və uzaqgörənliyin yüksək texnoloji metodu kimi proqnozlaşdırma burada xüsusilə mühüm yer tutur. Cəmiyyətin sosial proqnozlaşdırma marağı tarixən müəyyən hadisələrin başlanğıcını, eləcə də müxtəlif proseslərin inkişafını proqnozlaşdırmaq cəhdləri ilə bağlıdır.

Bu gün sosial-iqtisadi proqnozlaşdırma sosial işin ən mühüm texnologiyasıdır. Proqnozlaşdırma layihə fəaliyyətinin ən vacib mərhələlərindən biridir.

Sosial proqnozlaşdırma sosial sistemlərin, obyektlərin, sosial hadisələrin, proseslərin (əmək kollektivləri, regionlar, əhalinin miqrasiya prosesləri, doğuş və s.) mümkün inkişafının tendensiyalarının və perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasıdır.

Beləliklə, tədqiqat mövzusunun aktuallığı aşağıdakılara ehtiyacdən ibarətdir:

- işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial iqtisadiyyatın inkişafının idarə edilməsi problemlərinin həlli üçün ayrılmaz mexanizm və əsas alət kimi stratejiləşdirmə prosesinin açıqlanması;

- sosial iqtisadi sistemin (rəqəmsal əkiz) onun spesifikliyini adekvat şəkildə əks etdirən iqtisadi-riyazi modelinin layihələndirilməsi və işlənib hazırlanması;

- təsis qurumlarının iqtisadi proseslərinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsinin aparılması üçün metodoloji əsasların hazırlanması;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafı üçün elmi əsaslandırılmış prioritet istiqamətlərin formalaşdırılması.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiyanın mövzusu üzrə monoqrafik və dövri ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi infrastrukturun inkişafının idarə edilməsinə dair

elmi nəşrlər tədqiqat predmetinə sistemli vahid baxışın formalaşdırılması üçün kifayət deyildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın stratejiləşdirilməsi mərhələlərinin nəzəri və metodoloji müddəalarını və instrumental dəstəyi hazırlamaqdır.

Məqsədə çatmaq aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

- sosial iqtisadi sistemin müəyyən qanunauyğunluqlar şəklində rəsmiləşdirilə bilən, özünəməxsus giriş və çıxış xüsusiyyətlərinə malik vahid mexanizm kimi baxılmasına yanaşmaların əsaslandırılması üçün regional iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf və strateji idarəetmə nəzəriyyələrinin müddəalarının təhlili;

- sosial-iqtisadi vəziyyətinin müxtəlif aspektlərinə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və təsnifatı nəzarət sistemindəki əlaqəni dəyişdirmək;

- strateji planlaşdırma sistemi yaradılarkən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud olan problemlərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, onun strukturuna və funksionallığına tələblərin formalaşdırılması;

- strateji planlaşdırmanın sütunu kimi sosial iqtisadi inkişafın idarə edilməsi sisteminin konseptual modelinin işlənilib hazırlanması;

- sosial iqtisadi sistemin iqtisadi-riyazi modelinin formalaşdırılması metodologiyasının işlənilib hazırlanması;

- iqtisadi proseslərin vəziyyətini obyektiv əks etdirən indekslərin (ölçülənə bilən göstəricilərin) rəsmiləşdirilməsi ilə sosial iqtisadi sistemin rəqəmsal əkizinin inkişafı;

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektı işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi sistemləridir. Elmi tədqiqatın predmeti işğaldan azad olunan ərazilərin hazırkı və potensial əldə edilə bilən vəziyyətini kəmiyyət və keyfiyyətə əks etdirən amillər və göstəricilər əsasında inkişafının proqnozlaşdırılmasıdır.

Tədqiqat metodları: Problemi inkişaf etdirərkən müxtəlif metodoloji yanaşmalardan, o cümlədən regionun iqtisadi və sosial inkişafı proqramlarının formalaşdırılması prosesinin təmin edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi

mexanizminin öyrənilməsinə normativ və sistemli yanaşmalardan, iqtisadi, məntiqi və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Elmi tədqiqatın informasiya bazası Dövlət Statistika Xidmətinin, Gömrük Xidmətinin rəsmi məlumatları, idarə hesabatları və hesabatları, habelə yerli və xarici alimlərin tədqiqat materialları əsasında formalaşır. İqtisadi-riyazi modelin informasiya təminatı iqtisadi cəhətdən şərh edilmiş və müqayisəli formada verilənlərə endirilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən mövzu ilə bağlı ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsi əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi:

1. sosial-iqtisadi inkişafın stratejiləşdirilməsinə məqsədli göstəricilərin proqnozlaşdırılması və onlara nail olmaq üçün tələb olunan resurslar əsasında integrasiyaedici və dəstəkləyici elementi strateji planlaşdırma prosesi olan yanaşma təklif olunur.

2. Əsaslandırılmışdır ki, strateji planlaşdırma üçün zəruri olan proqnozlaşdırıcı qiymətləndirmələrin formalaşdırılması sosial iqtisadiyyatının retrospektiv və cari vəziyyətini əks etdirən və əldə edilə bilən inkişafın müxtəlif ssenarilərini hesablamağa, strateji planların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə imkan verən modellə dəstəklənməlidir.

3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi sistem modelinin uyğun gəlməli olduğu əsas konseptual tələblər formalaşdırılır:

- modelin əsasını strateji obyektlərin maraqlarını əks etdirən bir-biri ilə əlaqəli hədəf göstəriciləri və strateji obyekt tərəfindən idarə olunan müvafiq amillər təşkil etməlidir;

- amillərin və göstəricilərin xüsusi ölçüləri strateji obyektlərin ən mühüm iqtisadi proseslərini etibarlı şəkildə xarakterizə etməli və onların əksəriyyətində ekvivalent olmalıdır;

- model göstəricilərin dəyərlərini dəyişdirərkən amillərin dəyərlərindəki dəyişikliklər sahələri üçün kəmiyyət qiymətləndirmələrini təqdim etməli, belə dəyişikliklərin dəqiqliyini və həddlərini qiymətləndirməlidir.

4. Sosial iqtisadi sistemin on iqtisadi prosesi rəsmiləşdirilmiş və əsaslandırılmış, onları xarakterizə edən amillərin və göstəricilərin iqtisadi şərhə və formal dəqiq riyazi təfərrüatları həyata keçirilmişdir. Ardıcılığın qiymətləndirilməsi üçün müəllif meyarı əsasında rayonun sosial-iqtisadi sisteminin modelinin riyazi reallaşdırılması üçün xətti birparametrlili (cüt) reqressiyanın tətbiqi sübuta yetirilir.

5. Sosial inkişafın strateji planlaşdırma sistemi hazırlanarkən hədəf proqramları müəyyən edən və regional iqtisadiyyatın hədəf dövlətə çevrilməsi prosesləri qiymətləndirmə, təhlil, proqnoz, plan, monitorinq, nəzarət kimi müəyyən edilmişdir. Göstərilir ki, hər bir proses üçün ayrıca alətdən istifadə edən mövcud yanaşmalardan fərqli olaraq, daimi əks əlaqə ilə tam stratejiləşdirmə prosesini həyata keçirmək üçün region iqtisadiyyatının rəqəmsal əkizindən istifadə edən vahid qərara dəstək sistemi lazımdır.

6. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi sistemlərin inkişaf mərhələləri üzrə (resurs, texnoloji, innovativ) tipləşdirilməsi üçün metodologiya və alətlər toplusu, habelə iqtisadi səmərəliliyi maksimuma çatdırmaq üçün evristik alqoritmlər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının strategiyası və idarə edilməsi üçün alətlər dəstini (iqtisadi və riyazi model, məlumat bazası və tətbiqi proqram təminatı) işləyib hazırlayıb ki, bu da hakimiyyət orqanları və korporasiyalar tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın idarə edilməsi üzrə strateji tədbirlərin təhlili, hazırlanması və əsaslandırılması üçün istifadə oluna bilər. Həyata keçirilən işğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafının müxtəlif variantlarının formalaşdırılması və təhlili imkanları. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin infrastrukturunun maddi-texniki bazasının tərkib hissəsi kimi sosial infrastruktur obyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün konseptual əsasların formalaşdırılmasından ibarətdir. İşin praktiki əhəmiyyəti işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf proqramlarının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çərçivəsində investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin baza-indeks metodunun

həyata keçirilməsi üçün metodiki üsulların işlənilib hazırlanmasında, fəaliyyət problemlərini əhatə edir.

I FƏSİL. SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFIN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASI

1.1. Regional sosial - iqtisadi inkişafın xarakterik xüsusiyyətləri və regional inkişaf strategiyası

Cəmiyyətin inkişafı üçün yeni şərait ona gətirib çıxarır ki, kommertiya sektorunda öz effektivliyini sübut etmiş bir çox idarəetmə üsul və üsulları tədricən regional və bələdiyyə idarəetmə təcrübəsinə keçir. Strateji planlaşdırma son vaxtlar regional idarəetmədə kommertiya təşkilatlarının idarəetmə üsullarından uğurlu istifadənin parlaq nümunəsinə çevrilmişdir. Strateji planlaşdırmadan rayon və şəhərlərdə antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsində, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin idarə olunmasında, regionlarda investisiyaların həyata keçirilməsində uğurla istifadə oluna bilər. Təşkilatın güclü, zəif tərəfləri, imkan və təhdidlərinin sistemli təhlili həm də dövlət xidmətinə real fayda gətirən güclü strateji idarəetmə vasitəsidir. Biznesin planlaşdırılmasında rəsmiləşdirilmiş strateji planlaşdırma üsulları artıq dövlət təşkilatlarının təcrübəsində geniş istifadə olunur. Bununla belə, tam ölçüdə strateji planlaşdırmanın və strateji idarəetmənin bütün konstruktiv elementləri regional idarəetmə praktikasına hələ də daxil edilməmişdir. Şəhərin və rayonun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılması yerli icmaların öz gələcəklərinin mənzərəsini yaratması və yerli resurslara əsaslanaraq ona nail olmaq mərhələlərini müəyyən etdiyi sistemli prosesdir. Bu planlaşdırmaya daxildir (Bağırzadə E.A. 2019: s.34):

1. yerli icma daxilində qrup maraqlarının əlaqələndirilməsi;
2. real resursların, məhdudiyyətlərin və əlverişli amillərin inventarlaşdırılması;
3. real məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi;
4. proqramların və fəaliyyət planlarının formalaşdırılması.

Şəhər və rayonlarda iqtisadi inkişaf strategiyası yerli hakimiyyət orqanları, nümayəndələr tərəfindən birgə işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir:

Regionun inkişafı üçün strateji planlaşdırma bir çox cəhətdən şəhərin inkişafı üçün strateji planlaşdırmaya bənzəyir. Buna görə də bu iki planlaşdırma növü birlikdə nəzərdən keçirilə bilər.

Regionun strateji inkişaf planı regional inkişaf fəaliyyətlərinin aşağıdakı aspektlərinin xüsusiyyətlərinin bir-biri ilə əlaqəli təsvirini ehtiva edən idarəetmə sənədidir:

- regionun inkişaf məqsədləri;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq yolları;
- reallaşdırılması uğur əldə etməyə imkan verəcək potensial imkanlar;
- seçilmiş istiqamətlərdə hərəkətin təşkili üsulları;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan resurslar;
- resurslardan istifadə yolları.

Strateji planlaşdırma proseduru tamamilə vahid yanaşmaya imkan vermir, çünki müxtəlif şəhərlər və rayonlar bir-birindən aşağıdakı parametrlərdə fərqlənir:

- ✓ iqtisadi fəaliyyətin həcminə görə;
- ✓ coğrafi xüsusiyyətlər və təbii ehtiyatlar;
- ✓ iqtisadi şərait, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və nəticələri;
- ✓ əhalinin həyatının sosial təşkili;
- ✓ yerli hakimiyyət orqanlarının siyasi şəraiti və fəaliyyətinin effektivliyi.

Öz problemləri ilə qarşılaşan hər bir şəhər və rayon onları öz yolu ilə həll edir, lakin problemlərin həlli üçün ümumi yanaşmalar və yollar mövcuddur. Regionun strateji inkişaf planının ayrıca tərkib hissəsi rayon administrasiyasının rəhbəri tərəfindən şəxsən nəzarət edilən əlavə edilmiş “Strateji Planın həyata keçirilməsi üzrə İnzibati Tədbirlər Planı” olmalıdır. Rayonun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planının əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir (Engin E.K. 2018: s.51):

1. Plan regionun güclü və zəif tərəflərini vurğulayır və regionun rəqabət üstünlüklərini gücləndirməyə, inkişaf etdirməyə, formalaşdırmağa, ilk növbədə insanlar üçün daha yaxşı həyat şəraiti yaratmağa çalışır.
2. Planda əmtəə və xidmət istehsalçılarına, investora, administrasiyaya və ictimaiyyətə rəhbərlik edən, gələcək inkişafa baxış əsasında qərarların icrasına kömək edən qısa ideya və prinsiplər var.

3. Plan bütün regional qüvvələrin tərəfdaşlıq qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Bu, bir direktiv deyil, əksinə bir tərtibdir. Plan həm istehsal, həm də regionun sakinləri üçün vacib olan konkret strateji tədbirlərə dair bir növ razılaşmaya çevrilməlidir.
4. Plan uzunmüddətli baxış və bugünkü fəaliyyətin birləşməsidir. İnkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin bütün əsas istiqamətləri üzrə alt məqsədlərin, onlara nail olmaq mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, belə nailiyyətin qiymətinin, nəzərdə tutulan effektin, nəzarət və monitoring üsullarının müəyyən edilməsi məqsədə uyğundur.

Regional inkişaf üzrə strateji planın cavablandığı əsas sual sakinlərin rifah səviyyəsinin necə yüksəldilməsi və gələcəkdə onun daha da yaxşılaşdırılması üçün möhkəm zəmin yaradılmasıdır. Bir regionun sosial inkişaf səviyyəsi ilk növbədə onun iqtisadi inkişafı ilə müəyyən edilir, çünki əhalinin həyat keyfiyyəti regional məhsulun istehsalı və satışının səviyyəsi və səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Ona görə də ilk növbədə iqtisadi inkişaf nəzərdə tutulur. Regionun iqtisadi inkişafının əsas məsələləri bunlardır:

- yüksək maaşlı yeni iş yerlərinin yaradılması;
- regiona yeni sənaye sahələrinin cəlb edilməsi;
- mövcud istehsal müəssisələrinin inkişafı;
- istehsal strukturunun yenilənməsi;
- regional məhsulun təsviqi və satışı üsullarının işlənilib hazırlanması.

Regionların iqtisadi inkişafının ən xarakterik problemləri təkcə iqtisadi agentlərin bölgəyə cəlb edilməsi deyil, həm də sənaye infrastrukturunun inkişafı, yaşayış evlərinin tikintisi və təmiri, torpaqdan istifadənin sifarişi, bir yerdə məşğulluğun təmin edilməsidir. Bölgənin iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılması davamlı prosesdir, istənilən, o cümlədən taktiki cari qərarların qəbulu üçün çərçivə təşkil edir. İqtisadi inkişafın strateji planının olması cari qərarların əsaslandırılmış və yaxşı işlənmiş əsaslarla həyata keçirilməsinə imkan verir. Strateji planlaşdırma prosesinin özü, nəticə etibarlı ilə, heç bir halda plan deyil, regionun özünün iqtisadi inkişafıdır ki, bu da öz növbəsində strateji plan

çərçivəsində həyata keçirilən konkret idarəetmə tədbirlərinin nəticəsidir. İqtisadi inkişaf üçün əlavə resursların cəlb edilməsi və mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə üçün şərait yaratmağa yönəlib, o cümlədən (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019: s.78):

- şəhərin sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılması sisteminin formalaşdırılması;
- yerli büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması;
- mənzil-kommunal təsərrüfatının fəaliyyətinin davamlılığının və səmərəliliyinin artırılmasının təmin edilməsi;
- nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi və bələdiyyə nəqliyyat müəssisələrinin subsidiyadan asılılığının azaldılması;
- qanuni rayonlaşdırma prinsipləri əsasında torpaqdan istifadənin yeni sisteminin tətbiqi, torpaq və daşınmaz əmlak bazarının stimullaşdırılması;
- mənzil ipoteka sisteminin inkişafı;
- Sosial proqramların rəqabətli maliyyələşdirilməsi, aztəminatlı ailələrə və tək vətəndaşlara ünvanlı yardımın inkişafı;
- ekoloji siyasətin maliyyə təminatı mexanizmlərinin yaradılması.

Müasir idarəetmə texnologiyalarının ən mühüm komponentlərindən biri kimi strateji planlaşdırma ərazi idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin təşkilində prinsip və prioritetlərdə ciddi dəyişiklik edilmədən mümkün deyil. Bu fəaliyyət strateji planlaşdırma funksiyalarının nümayəndəli və icraedici orqanlar arasında bölüşdürülməsini, həmçinin müxtəlif peşəkar icmaların cəlb edilməsini tələb edir. Qısaca olaraq, regionun iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırma dövrü aşağıdakı mərhələlərlə təmsil oluna bilər:

1. İnkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsi.
2. Regionun inkişafı üçün xarici mühitin təhlili.
3. Regionun güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi.
4. Mövcud olanlardan istifadə və yeni yerli üstünlüklərin yaradılması.
5. Konsepsiya və inkişaf strategiyasının hazırlanması.
6. Konkret fəaliyyət planının hazırlanması və strategiyanın həyata keçirilməsi.

7. Səmərəliliyin və effektivliyin təhlili, məqsədlərin və onlara nail olmaq üsullarının tənzimlənməsi.

Adətən onlar ümumi inkişaf məqsədləri və ya missiya adlanan məqsədlərlə onlardan irəli gələn konkret məqsəd və vəzifələr arasında fərq qoyurlar. Ümumi məqsədlər regionun gələcəkdə müəyyən məqamlarda zəruri inkişaf vəziyyətini xarakterizə etməli, aydın və nisbətən qısa olmalıdır. Onların inkişafına nail olmaq üçün çalışacaq hər kəsin: idarə işçilərinin, sahibkarların, əhalinin, bütün maraqlı şəxslərin cəlb edilməsi, mətbuatın fəal şəkildə cəlb edilməsi arzuolunandır. İnkişaf məqsədlərini formalaşdırmaq üçün iqtisadi məsləhətçilərin, yerli ali təhsil müəssisələrinin və yerli bank işçilərinin cəlb edilməsi faydalıdır.

Regional inkişafın ümumi məqsədləri, bir qayda olaraq, müəyyən bir bölgədə yaşayış mühitinin arzu olunan keyfiyyət səviyyəsini xarakterizə edir, həmçinin iqtisadi inkişafın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini formalaşdırır. Onların formalaşmasının əsasını icma haqqında kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları təşkil edir. Ümumi məqsədlər eyni zamanda inkişaf meyarı, fəaliyyət üçün təlimat rolunu oynayır və arzu olunan tədbirləri arzuolunmazlardan ayırmağa imkan verir. Ümumi məqsədlər kifayət qədər konkret olmalıdır. Çox ümumi məqsədlərin digər mənfi nümunələrinə aşağıdakılar daxildir (Martin H.M. 2019: s.48):

- biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;
- işsizliyin azaldılması;
- sakinlərin iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması.

Məqsədləri bir az fərqli şəkildə formalaşdırmaq məsləhətdir. Xüsusi ümumi məqsəd ifadələrinin bəzi nümunələri bunlardır:

- kənd təsərrüfatında və aqrar-sənaye kompleksində işləyənlərin xüsusi çəkisini iki dəfə artırmaq;
- ticarətdə məşğul olan əhalinin xüsusi çəkisini artırmaq, onu sənayedə işləyənlərin səviyyəsinə çatdırmaq;
- kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının 50% artırılması;
- regionda 30 yeni maliyyə infrastrukturu müəssisəsi yaratmaq.

İstənilən regionun inkişafının əsas məqsədi bütün kateqoriyalardan olan sakinlərin həyat keyfiyyətinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsəd regionun çoxfunksiyalı, ölkə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuş və həyat üçün əlverişli xarici mühit təmin edən inkişaf xüsusiyyətləri və parametrləri ilə daha ətraflı ifadə edilə bilər. Əsas məqsəd çərçivəsində aşağıdakı alt məqsədləri ayırd etmək olar:

- iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq artan gəlir və məşğulluq səviyyəsi;
- resursların və büdcə xərclərinin qaytarılmasının səmərəliliyinin artırılması nəticəsində ümumi yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması.

Ümumi məqsədlər, əgər onlar kifayət qədər dəqiq formalaşdırılıbsa, o zaman daha konkret, konkret, ətraflı kəmiyyət göstəriciləri və müvafiq meyarlara çevrilir, onların köməyi ilə regionun sosial-iqtisadi inkişafına nəzarət etmək olar. Bu cür məqsədlərin formalaşdırılması suallara ətraflı cavab verir: “Nə olmalıdır, kimlə, harada və nə vaxt? Hansı kəmiyyətli nəticələr əldə edilməlidir?”

Strateji plan aşağıdakı üç strateji məqsədə nail olmağa yönəldilə bilər:

- əlverişli biznes mühitinin yaradılması;
- dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya;
- sosial mühitin yaxşılaşdırılması.

Öz növbəsində, bu strateji məqsədləri aşağıdakı kimi əsaslı şəkildə konkretləşdirmək olar (Jackson J.F. 2019: s.123):

1. Əlverişli biznes mühitinin yaradılması:

- biznes üçün həddindən artıq məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;
- vergi mətbuatının azaldılması;
- daşınmaz əmlak bazarının inkişafı;
- əmək bazarının inkişafı;
- maliyyə resurslarının real sektora investisiyaya yönəldilməsi;
- dinamik regional inkişaf zonalarının formalaşdırılması.

2. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya:

- ixracyönümlü sənaye sahələrinin inkişafı;
- rəqabətqabiliyyətli istehsalçıların konsolidasiyası;

- elmin, təhsilin, innovasiyanın inkişafı;
- global informasiya mühitinə inteqrasiya.

3. Sosial mühitin yaxşılaşdırılması:

- regionun təhsil, mədəni və intellektual potensialının inkişafı;
- mənzil probleminin həllinin sürətləndirilməsi, mənzil-kommunal təsərrüfatının islahatı;
- infrastrukturun, o cümlədən istilik, su, qaz, elektrik və kanalizasiyanın inkişafı;
- regionun inzibati idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ictimai təhlükəsizliyin səviyyəsinin artırılması;
- ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

Hər bir bənd üzrə təxmini şərtlərə, mexanizmlərə, nəzarət formalarına və maliyyələşmə mənbələrinə uyğun olaraq planlaşdırılan fəaliyyət proqramı formalaşdırılır.

Xarici mühitin əsas sosial-iqtisadi parametrləri (ÜDM dinamikası, investisiya mühiti, müxtəlif risklər, inflyasiya, iqtisadi artım perspektivləri) təhlil edilir, oxşar regionların iqtisadi inkişafının müqayisəli təhlili və ilkin səviyyənin, başlangıç mövqeyinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Xarici və daxili amillərin təhlili regiona əhəmiyyətli inkişaf verə biləcək sənaye və fəaliyyət növlərini müəyyən etməyə və mövcud potensialı səmərəli şəkildə reallaşdıracaq müvafiq tədbirləri formalaşdırmağa imkan verir. Bu təhlil regionun xarici mühitinin müqayisəli xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir: coğrafi yerləşmə və iqlim, makroiqtisadi vəziyyət, dünya və ölkə iqtisadiyyatlarında üstünlük təşkil edən tendensiyalar, demoqrafik meyllər və s. Bölgənin daxili üstünlükləri və zəif tərəflərinin təhlili aparılır. Bunun üçün regionun resursları haqqında obyektiv məlumatlar təhlil edilir (Hüseynova X.M. 2018: s.39):

- insan resursları (əhalinin cins və yaş strukturu, onun etnik tərkibi, miqrasiya, əhalinin artım amilləri, təhsil, məşğul olanların peşə tərkibi, işsizliyin səviyyəsi və dinamikası, gəlirlər, əmək haqqının səviyyəsi, adambaşına düşən ÜDM, əmək məhsuldarlığı, fiziki və psixi sağlamlığın səviyyəsi və dinamikası, gözlənilən ömür);

- təbii sərvətlər (torpaqdan istifadə, rayonlaşdırma, boş ərazilər və torpaq qiymətləri, təbii ehtiyatların mövcudluğu, rekreasiya ehtiyatları, tarixi və təbii attraksionlar);

- iqtisadi resurslar (yerli iqtisadiyyatın strukturu: hansı sənaye sahələri üstünlük təşkil edir, hansı sənaye daha sürətlə inkişaf edir, özəlləşdirmə, torpaq mülkiyyəti, dövlət və özəl investisiyalar, bələdiyyə xidmətlərinin tərkibi və həcmi və əhalinin tələbatına uyğunluğu, boş istehsal sahələri, yaşayış sahəsinin, infrastrukturun, nəqliyyat və rabitənin mövcudluğu və keyfiyyəti, kiçik biznesin inkişaf dərəcəsi, regionda müəssisələrin ixrac fəaliyyəti).

Biznes mühitinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Firmaların yaşaması yerli hökumətin dəstəyindən asılıdır. Biznes mühiti yerli idarəetmə tərəfindən biznesə dəstək səviyyəsinin göstəricisi kimi çıxış edir.

Bölgənin daxili inkişaf potensialının başqa bir xüsusiyyəti inkişaf etmiş təhsil və elmi-tədqiqat müəssisələri şəbəkəsinin olmasıdır. Bir qayda olaraq, təhsil və elmi-tədqiqat mərkəzləri yüksək ixtisaslı kadrların mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də konfrans və seminarların təşəbbüskarı olur, sahibkarlıq layihələrində konkretləşdirilən müxtəlif yenilikləri stimullaşdırır. Mövcud elm və təhsil müəssisələri regionda və ya şəhərdə biznesin inkişafına dəstək verən mühüm amilə çevrilir. Regional potensialın təhlili əsasında həm indi, həm də gələcəkdə, o cümlədən (bu, çox vacibdir) digər regionlarla müqayisədə regionun profilini yaratmaq olar. Mövcud üstünlüklərdən istifadə etmək və yeni yerli üstünlüklər yaratmaq. Strateji planlaşdırmanın bu mərhələsində:

1. regionun mövcud üstünlüklərindən istifadə imkanları nəzərdən keçirilir (yerləşdiyi yer, əsas bazarların yaxınlığı, demoqrafik xüsusiyyətlər, infrastrukturun inkişafı);
2. rayonun əvvəlki sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının icrasının nəticələri müəyyən edilir;
3. regional iqtisadi inkişaf üzrə əvvəlki idarəetmə qərarlarının uğur və uğursuzluqlarının səbəblərini müəyyən edir;

4. regional inkişafın daxili amilləri, əsas və əlavə sektorları dəqiqləşdirilir, regionun hansı - sənaye, post-sənaye və ya sənayedən əvvəlki inkişaf mərhələsində yerləşdiyi müəyyən edilir;
5. əlavə dəyərin əsasən harada, hansı sahələrdə və hansı amillər hesabına yarandığı və yaradıla biləcəyi müəyyən edilir, bunun əsasında rayonun iqtisadi inkişafının məqsədləri bir daha aydınlaşdırılır.

Müasir şəraitdə bir sıra regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın post-sənaye meylləri təzahür etdiyi zaman təkcə maddi məhsulların deyil, həm də xidmət sektorunda regional üstünlüklərin müəyyən edilməsi vacibdir. Bölgə xidmətlərini digər bölgələrə səmərəli şəkildə ixrac etməyi öyrənməlidir. Xidmətlərin istehsalı sərvət istehsalı ilə eyni şəkildə resursları cəlb edə və rifaha töhfə verə bilər. Maliyyə, sığorta, konsaltinq, audit və digər xidmətlər, rabitə xidmətləri, informatika, təhsil, tibbi xidmətlər - müasir şəraitdə bütün bu iqtisadi fəaliyyət növləri regional inkişafa töhfə verə bilər.

Strateji planlaşdırmanın bu mərhələsində bu regionu digərlərindən fərqləndirən rəqabətqabiliyyətlilik amilləri, habelə iqtisadi inkişafın idarə edilməsi prosesində yeni rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması üçün istifadə edilə bilən və edilməli olan yeni, hələ həyata keçirilməmiş rəqabətqabiliyyətlilik amilləri müəyyən edilir. Əsas diqqət inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu, müasir kommunikasiya xətləri və şəbəkələri, təhlükəsizlik sistemi (fiziki şəxslər və biznes üçün), biznesi dəstəkləyən institutların mövcudluğu və effektivliyi, effektiv regional sənaye siyasəti, regional idarəetmə kimi üstünlüklərin yaradılmasına yönəlib.

1.2. Regional sosial iqtisadi inkişafın infrastrukturunun yenidən qurulmasının əsasları

Müasir ölkə şəraitində regional bazar infrastrukturunu bütövlükdə regionun inkişafının əsas amillərindən birinə çevrilir. Sosial-iqtisadi inkişaf regionda bank, sığorta, konsaltinq, investisiya və digər qurumların nə dərəcədə geniş yayılmasından asılıdır. Müasir dünyada innovativ ideyaların tətbiqinə, bütün iqtisadi kompleksin çevikliyinə və uyğunlaşmasına kömək edən inkişaf etmiş maliyyə mühitidir.

Regionun inkişafında ən mühüm müasir amil yüksək keyfiyyətli kommunikasiya infrastrukturunun olmasıdır. Müasir kommunikasiya xətləri, regional kompüter şəbəkələrinin inkişafı, internetə sərbəst çıxış - indi bu amillər əsrin əvvəllərində regional inkişaf üçün dəmir yollarının əhəmiyyətinə çevrilmişdir. Bu gün çox əhəmiyyətli regional üstünlük təhlükəsizlik dərəcəsi ola bilər (şəxsi və biznes). Təhlükəsizliyi aşağı səviyyədə olan regiona strateji investorların cəlb edilməsinə ümid etmək olmaz.

Regional kadrların yüksək ixtisas səviyyəsinin yaradılması və saxlanması da regional inkişafda çox mühüm amildir. Nəticə etibarlı ilə, regionun inkişafı orada işləyən insanların bacarıq səviyyəsindən asılıdır və bu dərəcə əsasən regional təhsil siyasətləri, eləcə də işçiləri cəlb edən ətraf mühitin və həyatın keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Şəhərdə yeni iş yerlərinin yüksək maaşlı olması, yüksək bacarıq tələb etməsi və bununla da iqtisadi çiçəklənməyə töhfə verməsi vacibdir.

Strateji planlaşdırmanın hazırkı mərhələsində rayonun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri, bu inkişafın amilləri və mexanizmi, habelə bu inkişafın idarə edilməsi üsulları haqqında yekun nəticələr çıxarılır. Nəticələr regionların sosial-iqtisadi inkişafındakı yeni meylləri, yerli xüsusiyyətləri və ölkə iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hazırlanır. Konsepsiyada regionun inkişafı üçün prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi, inkişaf resurslarının təhlili, eləcə də regionun müəyyən edilmiş rəqabət üstünlükləri daxildir. Konsepsiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində strategiyanın alternativ variantları formalaşır, onların müqayisəli qiymətləndirilməsi, optimal variantın seçilməsi və digər variantlarda olan müsbət komponentlər və yanaşmalar nəzərə alınmaqla onun dəqiqləşdirilməsi həyata keçirilir. Konsepsiyanın əsasını regionun inkişafı üçün prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi, inkişaf resurslarının təhlili, eləcə də verilmiş rayonun (şəhərin) rəqabət üstünlükləri təşkil edir. Konsepsiyanın təxmini strukturu aşağıdakı kimi ola bilər (Edge T.K. 2019: s.89):

- ✓ inkişafın məqsəd və vəzifələri;
- ✓ inkişaf prinsipləri;
- ✓ inkişaf amilləri;

- ✓ prioritet inkişaf sahələri;
- ✓ inkişaf resursları;
- ✓ inkişaf mexanizmləri.

Konkret fəaliyyət planının hazırlanması və strategiyanın həyata keçirilməsi. Formalaşdırılmış sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və strategiyası əsasında konkret tədbirlər planı hazırlanır. Xüsusi fəaliyyət planının nisbətən müstəqil bölmələri ola bilər:

- Regional mülkiyyətin, o cümlədən təbii ehtiyatların və torpaqların idarə edilməsi. Planın bu bölməsində rayonlaşdırma, coğrafi informasiya sistemləri, mənzil-kommunal sektorunda enerjiyə qənaət texnologiyaları, ev sığortası və mülkiyyət hüquqlarının inkişafı üzrə tədbirlər nəzərdə tutulur. Rəhbərliyin rayonun iqtisadi inkişafı ilə bağlı ilk addımları rayonlaşdırma üzrə həcmli və məqsədyönlü işin aparılmasını nəzərdə tutur.

- Regionun inkişafı üçün əlavə maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması. Bu bölməyə büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclənməsinin səmərəliliyinin artırılması, nəzarətin səmərəliliyi üzrə tədbirlər daxildir

- Kiçik biznesin dəstəklənməsi tədbirləri. İlk növbədə, bu bölməyə rəqabətli və pay əsaslı layihələrin maliyyələşdirilməsinin inkişafı, lizinq şirkətinin, zəmanət fondunun, kiçik innovativ müəssisələrin regional inkubatorunun yaradılması, regionun bazar infrastrukturunun inkişafı, kiçik biznes, təhsil və təlim üçün informasiya dəstəyinin həyata keçirilməsi.

- Mənzil-kommunal təsərrüfatında islahatların həyata keçirilməsi, şəhər iqtisadiyyatında rəqabətin inkişafı.

- Regional marketing və regional təşviq planı. Bu bölmədə regionda yeni biznesə başlamaq ilə bağlı prosedurların aydınlaşdırılması, eləcə də bütün maraqlı tərəflərin region haqqında strateji məlumatlarla təmin edilməsi, regional inkişafın ticarət palatası və yerli banklarla əlaqələndirilməsi, informasiya şəffaflığının təmin edilməsi üzrə tədbirlər daxildir. Gələcək haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmaq, o cümlədən arzu olunan iqtisadiyyat növü və onun inkişaf yolları, regiona yeni

iqtisadi agentləri, ilk növbədə strateji investorları cəlb etmək üçün kommersiya marketing metodlarından istifadə etmək.

Konkret tədbirlərin standart planına tapşırıqlar və onların həlli üçün son tarixlər, məsul şəxslər, gözlənilən nəticələr, maliyyələşmənin məbləğləri və mənbələri, aralıq nəzarət və əks əlaqə üsulları daxildir. Strateji planlaşdırmanın bu mərhələsinin çox mühüm cəhəti planın həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələr və xərclərin tarazlığının təhlilidir.

Səmərəliliyin və effektivliyin təhlili, məqsədlərin və onlara nail olmaq üsullarının tənzimlənməsidir. Regionun inkişafının strateji idarə edilməsi təkəcə işçi fəaliyyət proqramını deyil, həm də rayonun sosial-iqtisadi vəziyyətinin daimi monitorinqini, monitorinq məlumatlarının regional inkişafın məqsəd və meyarları ilə müqayisəsini, səmərəliliyin və səmərəliliyin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə işlərə başlamaq üçün iqtisadi inkişaf üzrə regional agentliyin yaradılması məqsəduyğundur. Agentlik, bir qayda olaraq, tərəflərin strateji idarəetməsi və planlaşdırılmasında əsas maraqlı tərəflərin: yerli idarəetmənin, nümayəndəlik orqanının, şəhər yaradan müəssisələrin rəhbərlərinin, sahibkarlar assosiasiyalarının, kiçik biznes subyektlərinin və digər şəxslərin qeyri-kommersiya tərəfdaşlığı kimi yaradılır. Regionun iqtisadi inkişafına yeni yanaşma ondan ibarətdir ki, iqtisadi inkişaf təkəcə mütəxəssisləri və ekspertləri deyil, həm də siyasətçiləri, menecerləri, iş adamlarını, bütün əhalinin narahatlığına çevrilir.

Beləliklə, aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar (Lockmen H.G. 2019: s.145):

1. Rayonun və şəhərin iqtisadi inkişafının əsas məsələləri rayona yeni sənaye müəssisələrinin cəlb edilməsi, istehsalın strukturunun yeniləşdirilməsi, mövcud sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi, hər şeydən əvvəl əhalinin həyat və dolanışıq təminatı infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi; yeni yüksək maaşlı iş yerlərinin yaradılması.

2. Regionun iqtisadi inkişafına müasir yanaşma ondan ibarətdir ki, bu, təkəcə mütəxəssislərin və ekspertlərin deyil, həm də siyasətçilərin, menecerlərin, iş adamlarının, bütün əhalinin narahatlığına çevrilir.

3. Şəhərin və rayonun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılması mütləq ərazi birliyi daxilində qrup maraqlarının əlaqələndirilməsini əhatə edir; real resursların, məhdudiyyətlərin və əlverişli amillərin inventarlaşdırılması; həyata keçirilə bilən vəzifələrin və məqsədlərin müəyyən edilməsi; proqramların və fəaliyyət planlarının formalaşdırılması.

4. Şəhərin və regionun inkişafı üçün strateji planlaşdırmanın özünəməxsus dövrü var ki, bu da inkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsini, xarici mühitin təhlilini, mövcud olanlardan istifadəni və yeni yerli üstünlüklərin yaradılmasını, habelə abadlıq planının işlənilib hazırlanmasını əhatə edir.

Onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sosial prioritetləri regional iqtisadiyyatın fəaliyyət prosesinin həyata keçirilməsi üçün maddi-texniki baza kimi sosial infrastruktur obyektlərinin rolunun gücləndirilməsinin məqsədəuyğunluğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Resurs çatışmazlığı, iqtisadiyyatın bütün sahələrində böhran hadisələri şəraitində regional iqtisadi siyasətin bütün iştirakçılarının iqtisadi, sosial və ekoloji maraqlarının kifayət qədər qarşılıqlı əlaqəsi mövcud deyil, nəticədə iqtisadi siyasətin optimallaşdırılmasına ehtiyac var. Bu baxımdan, təhsil, tibb və mədəniyyət sahələrində dövlətin sosial funksiyalarını təmin etmək üçün maddi-texniki bazanı özündə birləşdirən sosial infrastruktur obyektləri regionlar əhalisinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi sisteminin əsasını təşkil edir və dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə töhfə verir.

Sosial funksiyaların təmin edilməsi üçün obyektlərin tikintisi, əsaslı təmiri və yenidən qurulmasına təsir göstərən tədbirlər baxımından rayon iqtisadiyyatının proqram-məqsədli idarə edilməsinin müxtəlif alətlərində sosial infrastruktur obyektləri sisteminin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

Buna baxmayaraq, müasir şəraitdə sosial infrastrukturun maddi-texniki bazasının fəaliyyət göstərməsi üçün regional siyasətin səmərəliliyini təmin edən istiqamətlər və regional quruculuq sahəsində inkişaf strategiyasının hazırlanması zəruridir. Sosial infrastruktur obyektləri həm dövlətdən, həm də regionlardan - həm sosial siyasətin səmərəli həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən, həm də sosial infrastrukturun müxtəlif sahələrinin subyektlərindən - onların inkişafı

strategiyasının formalaşdırılması, keyfiyyət və kəmiyyətin yüksəldilməsi baxımından ciddi diqqət tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, region iqtisadiyyatı üçün səmərəliliyinin artırılması baxımından rayonun sosial-iqtisadi siyasətinin tədbirlərinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesinin instrumental və metodik təminatının işlənilib hazırlanması ilə bağlı bir qrup məsələləri qeyd etmək lazımdır. İqtisadi, sosial və büdcə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar, onların müəyyən edilməsi üsulları və prosedurları hazırda bütün subyektlərin mürəkkəb, çoxsəviyyəli və çoxmeyarlı münasibətlər sistemi tərəfindən irəli sürülən tələblərin bütün kompleksini tam nəzərə almır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, regional sənaye müəssisəsinin inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi idarəetmə obyektinin struktur bölmələrinin istehsal-təsərrüfat hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Nəticə etibarilə, müəssisənin inkişafının idarə edilməsi bütün müəssisə idarəetmə sisteminin funksional hissəsi kimi təqdim olunur, bu o deməkdir ki, idarəetmə prinsipləri və funksiyaları onun davamlı inkişafın formalaşması və həyata keçirilməsində iştirak edən hər bir struktur elementinin fəaliyyətinə tətbiq ediləcəkdir. Məhsul və ya xidmətin yaradılması prosesində idarəetmənin təşkili, insanların hərəkətlərinin təşkili və əlaqələndirilməsi olmadan hər hansı bir müəssisənin fəaliyyəti qeyri-mümkündür. İdarəetmə kollektiv istehsalın tərkib hissəsidir, mənfəətin artırılması, kapitalın artırılması vasitəsidir.

Regional sənaye müəssisəsi üçün davamlı inkişaf strategiyasının formalaşmasının idarə edilməsi funksiyalarını nəzərdən keçirin:

1. Planlaşdırma. Davamlı inkişafın formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin planlaşdırılması texniki-iqtisadi göstəricilərin və təşkilati-iqtisadi tədbirlərin kompleksinin işlənilib hazırlanması deməkdir ki, bunun sayəsində müəyyən müddət üçün müəssisənin istiqamətləri, strukturu və istehsal proqramı müəyyən edilir. Strategiyanın formalaşması və onun həyata keçirilməsi birlikdə nəzərdən keçirilir. Bu strategiyanın planlaşdırılması real bazar şəraitinə uyğun olaraq hər bir məhsul növü üzrə onun həyata keçirilməsi üzrə missiya və marketinq strategiyaları ilə

müəyyən edilmiş konkret bazar segmentlərində müəssisənin strateji planlaşdırmasının məqsədləri əsasında həyata keçirilir.

Strateji planlaşdırma müəssisənin bütün sahələrini əhatə etməlidir. Strateji planlaşdırmanın başlanğıc nöqtəsi müəssisənin məqsədləri sistemini müəyyən edən müəssisənin missiyasıdır. Müəssisənin marketinq xidməti məqsəd qoyma prinsipləri əsasında bazarları təhlil edir və məhsulun keyfiyyət parametrlərinin, qiymətlərinin, nomenklaturasının, çeşidlərinin bölgüsü və həcmələrinin tədqiqi əsasında effektiv tələbin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bundan sonra şirkət öz təklifini araşdırmalıdır. Yalnız konkret bazarın effektiv tələbi ilə müəssisənin təklifi arasında uyğunluq dərəcəsini təhlil etməklə onun strateji planlaşdırılmasının effektiv sxemini hazırlamaq olar. O, hər bir bazar üçün aşağıdakı mümkün variantlar əsasında qurulacaq (Candan E.R. 2019: s.67):

- şirkətin məhsullarının təklifi effektiv tələbin parametrlərinə uyğundur;
- məhsulların təklifi effektiv tələb parametrlərindən az və ya çox dərəcədə kənara çıxır.

Hər bir halda strateji planlaşdırma sisteminin növləri və səviyyələri təchizat parametrlərinin, onun həcmnin və dinamikasının qiymətləndirilməsindən asılıdır. Strateji planlaşdırma sisteminin səviyyələri inkişaf etdikdən sonra müəssisə uzunmüddətli və ortamüddətli planlaşdırma səviyyəsində fəaliyyət şərtlərini alır və rəsmiləşdirməyə tam uyğun olan cari planlaşdırma səviyyəsində bir sıra inkişaf edir.

2. Təşkilat. Şirkətin öz planlarını həyata keçirə bilməsi və bununla da məqsədlərinə çatması üçün rasionallaşdırılmalı, təşkil edilməli bir çox element var. Bazarlarda işləməyin vacibliyini və davamlı inkişafın formalaşması ilə əlaqədar iqtisadi fəaliyyətin resurslarının və həcmələrinin əlaqələndirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq, müəllif istehsal prosesinin, ticarət əməliyyatlarının təşkili və planlaşdırma şöbəsinin təşkilati strukturunun nəzərdən keçirilməsini təklif edir. İstehsal prosesinin təşkili məhsul istehsalı və bazarlarda müəssisənin bütün öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün əmək vasitələrinin, əmək obyektlərinin və əməyin özünün məkan və zamanda birləşməsidir. İstehsal prosesinin elementlərinin məkanda birləşməsi müəssisənin optimal istehsal

strukturunu, onun istehsal bölmələrinin ixtisaslaşmasını və onların rasional yerləşdirilməsini təmin etməlidir. İstehsal prosesinin vaxtında birləşməsi öz ifadəsini ayrı-ayrı əməliyyatların yerinə yetirilməsi qaydasının müəyyən edilməsində, müxtəlif növ işlərin yerinə yetirilməsi üçün vaxtın rasional birləşməsində, istehsalın hərəkətinin təqvim-planlaşdırma normativlərinin yaradılmasında tapır. Uğurlu istehsal üçün müəssisənin əsas, köməkçi və xidmət sahələrinin belə təşkili zəruridir ki, məhsul müəyyən keyfiyyət, tamlıq və həcm səviyyəsində istehsal edilsin. Planlaşdırma şöbəsinin təşkilati strukturu müəssisənin ölçüsündən, məhsulların həcmindən, məhsulların çeşidindən və satış bazarlarından asılıdır. Təşkilati struktur variantları aşağıdakı kimi ola bilər: funksional, coğrafi, istehsal, məhsul.

3. Motivasiya. Müəssisənin davamlı inkişafını idarə edərkən, motivasiya kimi bir funksiyanın əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Motivasiya ilk növbədə istehsal işçilərinə aiddir. Müəssisə rəhbərinin vəzifəsi işçi heyətini həvəsləndirməkdir ki, istehsal prosesində texnologiya, məhsulun parametrləri, onun tamlığı pozulmasın. Yerli və xarici ədəbiyyatda motivasiyanın iki üsulu məlumdur: iqtisadi (maddi) və qeyri-iqtisadi (mənəvi).

Regionun sosial-iqtisadi inkişafı onun infrastrukturunun mütərəqqi artımına əsaslanır. Rayonun sosial infrastrukturunun formalaşdırılması əhalinin sosial xidmətlərə olan tələbatının daha yaxşı ödənilməsinə yönəlmiş sosial prioritetlərin praktiki həyata keçirilməsinə əsaslanır. Bütün növ infrastruktur fəaliyyətinin innovasiya yönümlü maddi-texniki bazasının elementləri kimi sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi ilə rayonun sosial-iqtisadi inkişafı parametrləri arasında qırılmaz əlaqə əhalinin keyfiyyət təminatının real yüksəlməsindən ibarətdir. Bu, alətlərin - əsaslı tikinti və təmir, yenidənqurma işlərinin səmərəliliyini artırmaqla sosial infrastrukturun inkişafının proqram-məqsədli idarə edilməsinin məqsəduyğunluğuna gətirib çıxarır.

1.3. Regional strategiyanın formalaşmasının üsul və alətləri

Regionların iqtisadi inkişaf strategiyası dövlətin müəyyən inkişaf mərhələsində sosial-iqtisadi və siyasi oriyentasiyasından asılı olaraq dəyişir. Dövlətin regional inkişaf strategiyası onu formalaşdıran regionlara münasibətdə heterojendir. Bu, resursların mövcudluğu, iqtisadiyyatın strukturu, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi sahəsində regionlar üzrə əhəmiyyətli fərqlərlə bağlıdır. Son illərdə regional iqtisadi inkişafın nəticələrinə görə daha çox məsuliyyət daşıyan regionların muxtariyyəti artmışdır. Bölgələrin sosial-iqtisadi vəziyyəti həm obyektiv (makroiqtisadi şərait, rayonun sosial əmək bölgüsündə mövqeyi, sahə strukturu, coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatları), həm də subyektiv amillərlə və ilk növbədə, regional idarəetmə üsulları ilə. Son illərdə aparılan iqtisadi islahatlar göstərdi ki, inkişafının idarə olunmasında mütərəqqi üsullardan istifadə edən regionlar böhran tendensiyalarına daha az meyillidirlər. Böhrandan çıxmağın çətin şəraitində nisbi üstünlük ilk növbədə inkişafını idarə etmək üçün adekvat üsul və vasitələrdən istifadə edən regionlara verildi. Böhran və daimi struktur dəyişiklikləri zamanı xüsusilə aktuallaşan regional hakimiyyət orqanlarının mərkəzi funksiyası regionun sosial-iqtisadi inkişafıdır. İqtisadi proseslərin öz axarı ilə getməsinə icazə verilsə, bu vəziyyətdən çıxış yolu çox ağırlı ola bilər; eyni zamanda, əgər administrasiya mövcud yerli üstünlüklərdən istifadə edərək yeni üstünlüklər yaradaraq, iqtisadi inkişaf proseslərinə fəal təsir göstərərsə, minimal xərclərlə müşayiət oluna bilər.

Regional inkişaf geniş spektrli spesifik tədbirlər vasitəsilə idarə oluna bilər ki, onların vasitəsilə yerli idarəetmə region iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırır, yeni iş yerləri yaradır, vergitutma bazasını artırır və yerli ictimaiyyətin maraqlı olduğu iqtisadi fəaliyyət növləri üçün imkanları genişləndirir. Ölkə regionlarının iqtisadi inkişaf amillərini müəyyən etmək vacibdir (Həsənlı A.İ. 2018: s.71).

Regional inkişafın keyfiyyətini təhlil edərkən artım mərhələləri nəzəriyyəsi konsepsiyasından istifadə etmək məqsədəuyğundur ki, ona görə iqtisadi inkişaf üç əsas mərhələdən keçir: sənayedən əvvəlki, sənaye və post-sənaye. Sənaye mərhələsində emal sənayeləri üstünlük təşkil edir: maşınqayırma, kimya, meşə və

ağac emalı, yüngül, qida emalı və s. və s. Postindustrial cəmiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri əmtəə istehsalının nisbi azalması və nisbidir. Xidmətlərin istehsalının artması, istehsalın elmi tutumunun yüksəldilməsi, kadrların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və istehsalın beynəlmilləşməsini qabaqlayır.

Müasir cəmiyyətin iqtisadi inkişaf tendensiyaları belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qeyri-maddi istehsal məşğulluğun üstünlük təşkil edən sahəsi, investisiya qoyuluşunun üstünlük təşkil edən istiqaməti və müasir cəmiyyətin çiçəklənməsi amilidir. Başqa sözlə, qeyri-maddi istehsal müasir iqtisadi inkişafın paradigmasıdır. Bu gün iqtisadi inkişaf kəmiyyət artımı deyil, keyfiyyət dəyişiklikləridir. Bölgənin iqtisadi inkişafını idarə etmək üçün bu mərhələdə ən təsirli vasitələr strateji planlaşdırma və regional marketinqdir.

Strateji planlaşdırma və strateji idarəetmə müasir idarəetmənin sübut edilmiş üsullarıdır. Təcrübə yüksək səmərəliliyi və bəzi hallarda strateji planlaşdırmanın təkə sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə, nəqliyyatda deyil, həm də insan fəaliyyətinin digər növlərində tətbiqinə təcili ehtiyac olduğunu sübut etdi. Strateji planlaşdırmadan təkə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair kompleks proqramların işlənilib hazırlanmasında deyil, həm də rayon və şəhərlərdə antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsində, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin idarə olunmasında və digər sahələrdə uğurla istifadə oluna bilər.

Regional inkişaf üzrə strateji planın bu gün cavab verdiyi əsas sual böhrandan necə çıxmaq, sakinlərin rifah səviyyəsini yüksəltmək və onun daha da yüksəldilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmaqdır. Bütün transformasiyaların məqsədinə - insan həyatının layiqli səviyyəsini və keyfiyyətini təmin edən şəraitin yaradılmasına üstünlük verilir.

Bölgənin iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırma dövrü aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər (Mandros L.M. 2019: s.187):

1. İnkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsi.
2. Regionun inkişafı üçün xarici mühitin təhlili.
3. Regionun güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi.
4. Mövcud olanlardan istifadə və yeni yerli üstünlüklərin yaradılması.

5. İnkişaf konsepsiyasının hazırlanması.

Müasir şəraitdə bir sıra regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın post-sənaye meylləri təzahür etdiyi zaman təkcə maddi məhsulların istehsalında deyil, həm də xidmət sektorunda regional üstünlüklərin müəyyən edilməsi vacibdir. Bölgə xidmətlərin digər bölgələrə “ixracını” öyrənməlidir. Xidmətlərin istehsalı sərvət istehsalı ilə eyni şəkildə resursları cəlb edə və sərvətin artmasına kömək edə bilər. Maliyyə, sığorta, konsaltinq, audit, rabitə xidmətləri, informatika, təhsil, tibbi xidmətlər - müasir şəraitdə bütün bu iqtisadi fəaliyyət növləri regional inkişafa töhfə verə bilər. Rayonun inkişafında ən mühüm müasir amil yüksək keyfiyyətli kommunikasiya infrastrukturunun - regional kompüter şəbəkələrinin müasir kommunikasiya xətlərinin, internetə sərbəst çıxışın olmasıdır. Rayonun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planlaşdırılmasının bu mərhələsi çərçivəsində rayonun güclü tərəflərindən maksimum səmərəli istifadə etmək, zəif tərəfləri isə zərərsizləşdirmək və ya üstünlüklərə çevirmək imkanları nəzərdən keçirilir. Rayonun strateji inkişaf planları sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanmasının əsasını təşkil edir. Belə proqramlar əsas fəaliyyət istiqamətləri üzrə dövlət tənzimlənməsi və bazar münasibətlərinin ağlabatan nisbəti nəzərə alınmaqla tərtib edilir. Proqramlarda adətən məqsədyönlü layihələr və onların həyata keçirilməsi üçün addım-addım planlar olur.

Bölgənin iqtisadi inkişafının planlaşdırılması istənilən, o cümlədən taktiki, cari qərarların qəbulu üçün təlimatlar təyin edən davamlı prosesdir. Uzunmüddətli iqtisadi inkişaf planının olması cari qərarların əsaslandırılmış və yaxşı işlənmiş əsaslarla həyata keçirilməsinə imkan verir. Nəticə etibarilə planlaşdırma prosesinin özü heç də plan deyil, regionun özünün iqtisadi inkişafıdır ki, bu da öz növbəsində strateji planla müəyyən edilmiş müəyyən çərçivədə həyata keçirilən konkret idarəetmə tədbirlərinin nəticəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin və ya regionların rifahı onların ərazisində yerləşən korporasiyaların məhsuldarlıq səviyyəsindən asılıdır.

Məhsuldarlığın səviyyəsi müəssisələrin bazarda özünü uzunmüddətli və davamlı rəqabət üstünlüyü ilə təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır. Üstəlik, qeyri-

müəyyənliyin daha yüksək dərəcəsi, bazarda sürətli dəyişikliklər və qloballaşmanın təsiri ilə xarakterizə olunan informasiya əsri yeni tələblər qoyur. Bu gün regionun malik olduğu resurslar o qədər də vacib deyil, regional hakimiyyət orqanlarının və biznesin bazar çağırışlarına cavab vermək, mövcud resursları tez uyğunlaşdırmaq, eləcə də yenilərini inkişaf etdirmək və yaratmaq imkanları nə qədər vacibdir.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İşğaldan azad olunan ərazilərin əvvəlki sosial-iqtisadi inkişafının təhlili

Bölgələrin dinamik inkişafının sürətlənməsi, bu bölgələrin tarixinin, xüsusi ilə də sosial-iqtisadi tarixi məsələlərinin araşdırılması olduqca vacibdir və aktualıq tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf tarixinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etməklə mövzunun aktuallığını artırır. Qarabağda sosial-iqtisadi vəziyyəti araşdırmaq, bölgədə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və .s kimi sahələrin inkişaf dinamikasını müəyyən etmək vacib məsələlərdən biridir. İşğaldan azad olunan ərazilərin əvvəlki sosial-iqtisadi inkişaf təhlilində aşağıdakı vacib məsələlərə toxunmaq lazımdır:

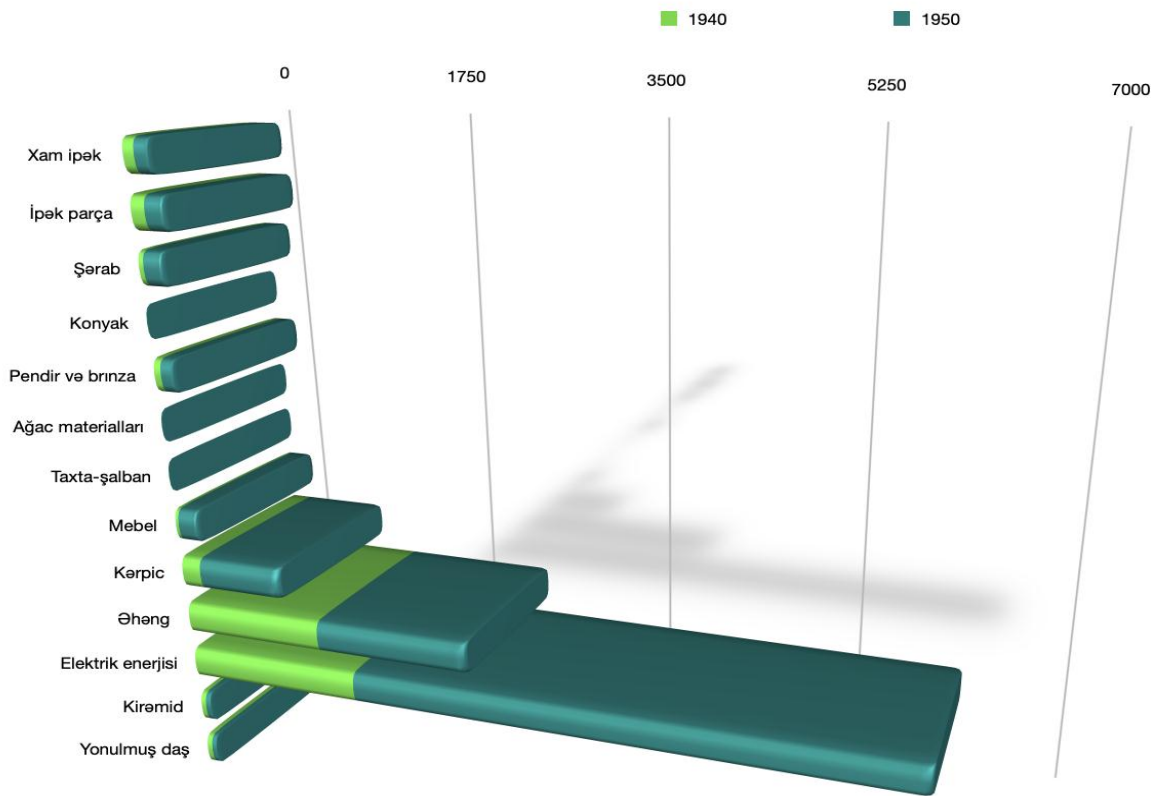
- Qarabağda sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafı;
- Qarabağın xalq təsərrüfatında müvəffəqiyyətlərlə yanaşı real mənfi halları da qeyd etmək;
- İşğaldan azad olunan ərazilər üzrə strateji məhsulların (tütün, pambıq, taxıl) istehsal göstəriciləri;
- Qarabağda işğaldan əvvəlki dövrdə təhsilin və səhiyyənin inkişaf xüsusiyyətləri;
- 1920-1970-ci illərdə Qarabağ bölgəsində şərab-spirt və ipək emalı sənayesinin mövcud vəziyyəti;
- Yerli xammala əsaslanan tikinti materialları sənayesinin işğaldan azad olunmuş ərazilər üzrə əsas göstəriciləri;
- Qarabağda istər kolxozçuların, istərsə də, fəhlə və qulluqçuların şəxsi təsərrüfatlarından gələn gəlirləri;
- Əvvəlki illərdə əhaliyə ödənişli xidmətlərin həyata keçirilməsi və s.

Qarabağda 1921-ci ildə sənayenin inkişafı üçün dövlət tərəfindən 150 000 manat vəsait qoyuluşu həyata keçirilmişdi. 1923-cü ildə Bakıdan Dağlıq Qarabağ bölgəsinə 180 nəfər mütəxəssis göndərildi. Nəticə etibararı ilə Vilayətdə toxuculuq müəssisələri, ipək karxanaları, dəmirçi sexləri, şərab, spirt zavodlarının

fəaliyyətində xeyli canlanma yarandı. Qarabağda 1922-1926-cı illərdə 14 ipək sənaye müəssisəsi bərpa edildi. 1928-ci ilə qarşı 1932-ci ildə sənaye məhsulları istehsalı 128 faiz artmışdırsa, 1933-cü ildə 149, 1934-cü ildə 232, 1935-ci ildə 281, 1936-cı ildə 338, 1938-ci ildə isə 411 faiz artmışdır (Məmmədov N.R. 2011: s.42).

1950-ci ildə 1940-cı illə müqayisədə Qarabağda sənayenin necə inkişaf etdiyini aşağıdakı şəkildə görmək olar (Şəkil 1):

Şəkil 1: 1940-cı ilə qarşı 1950-ci ildə DQMV-də sənayenin inkişafı

Mənbə: Məmmədov N.R. 2012: s.112

Şəkildən görüldüyü kimi dövlətimizin Dağlıq Qarabağa göstərdiyi diqqət nəticəsində sənayenin bütün sahələri inkişaf etmiş və öhdəliklər tam şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Sənayenin inkişaf etmiş sahələrindən biri şərab-spirit sənayesi idi. 1920-1940-cı illərdə Xankəndində, Əsgəranda, Vərənddə, Tağverddə, Qırmızı Bazarda, Daşaltıda, Hadrutda, Ağdərədə, Xocavənddə şərab, konyak və spirt zavodları tikilib istifadəyə verildi. Bu müəssisələr Qarabağ Şərabçılıq Trestində birləşdilər. Burada

istehsal olunan məhsullar Gürcüstana, Rusiyaya, Orta Asiyaya və Qazaxıstana ixrac olunurdu (Məmmədov N.R. 2012: s.76).

1958-ci ildə Budapeşt ümumdünya sərgisində “Qırmızı Martuni” süfrə şərabı gümüş medala layiq görülmüşdür. Qarabağda istehsal olunan “Ağdam”, “Qarabağ”, “Qırmızı Martuni”, “Xindoqni”, “Çəhrayı Qişi”, “Qarakənd”, “Ağ Martuni”, markalı yüksək keyfiyyətli şərabları, habelə müxtəlif növ konyaklar hər yerdə şöhrət qazanmışdır. Macarıstanla imzalanmış müqaviləyə əsasən hər il Qarabağ Şərab Trestindən 120 min dekalitr məhsul ixrac olunurdu. 1968-ci ildə Qarabağ Şərab Trestinin ehtiyat pul vəsaiti 1965-ci ilə nisbətən 36 faiz artmışdı (Məmmədov N.R. 2017: s.78).

DQMV-də mühüm sənaye sahələrindən biri ipək emalı sənayesi idi. Azərbaycan hökumətinin vəsaiti hesabına Xankəndi şəhərində 1950-ci ildə Kiyev mütəxəssislərinin layihəsi əsasında ipək emalı fabriki tikilməyə başlamış və 1953-cü ildə başa çatdırılmışdır. 1954-cü ilin yanvarından həmin müəssisə məhsul istehsal etməyə başladı. Qarabağda ipək emalı müəssisələrinin xammala olan tələbatını ödəmək üçün barama istehsalı 1950-1960-cı illərdə 1940-cı ilə qarşı təqribi 69 faiz artdı. Lakin bu artım Qarabağ İpək Kombinatının xammala olan tələbatını ödəmirdi. Odur ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarından, eyni zamanda Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Gürcüstandan, Ukraynadan, Özbəkistandan, Tacikistandan barama və ya iplik alındı. 1959-1965-ci illərdə Şəki ipək kombinatının və Ordubad baramaaçma fabrikinin qabaqcıl iş təcrübəsi Qarabağda tətbiq olunurdu (Məmmədov N.R. 2011: s.149).

1986-1988-ci illərdə Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan bölgələrində “Qarabağ İpək Kombinatı”nın filialları şəbəkəsi xeyli genişlənmişdir. 1986-1987-ci illərdə Qarabağ ipək emalı sənayesində inkişaf prosesi getsə də 1988ci ildə erməni millətçilərinin bölgədə törətdikləri fitnəkarlığı bu sahəyə güclü zərbə vurdu (Məmmədov N.R. 2018: s.89).

1929-cu ildə Xankəndində istifadəyə verilmiş “Qarabağ” xalçaçılıq fabrikinin məhsulları İngiltərə, İtaliya, İsveç, Danimarka, İran bazarlarında, habelə beynəlxalq sərgilərdə böyük maraqla qarşılanmışdır. Keçmiş SSRİ məkanında və dünyada

Qarabağ xalçasına olan tələbatı nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti 1929-cu ildə Qarabağda xalçaçılıq fabrikini tikib istifadəyə vermişdir. Sonrakı dövrlərdə həmin fabrikin Daşbulaq və Tağlar kəndlərində 2 filialı yaradıldı. 1951-1960-cı illərdə respublikada yüngül sənaye xeyli inkişaf etdi. 1954-cü ildə Horadiz qəsəbəsində pambıqtəmizləmə zavodu tikildi, Qarabağ ipək kombinatında toxuculuq sexi işə salındı. Bir çox mənbələrdə ermənilərin xarici dövlətlərdə Qədim Qarabağ Xalçalarını Ermənistan məhsulu kimi təqdim olunması məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Qarabağın bol xammala (pambığa, ipəyə, yuna) malik olması burada xalçaçılığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır (İmanov R.C. 2016: s.19).

Müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin təsərrüfatına çox ağır zərbə vurdu. Qarabağ sənayesində ümumi məhsul istehsalı 1945-ci ildə 1940-cı ilə qarşı təqribi 21 faiz aşağı düşmüşdü. 1945-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən əkin sahəsi 4 min hektardan 1,3 min hektara, yun istehsalı 108 tondan 84 tona, pambıq istehsalı 2,3 dəfə azalmışdır. 1940-cı ildən 1945-ci ilin ortalarına qədər Qarabağda davarların sayı 160,3 min başdan 140,3 min başa, iri buynuzlu mal-qaranın sayı 87,4 min başdan 78,6 min başa düşmüşdür. 70-ci illərdə Qarabağda sənaye tipli 21 iri təsərrüfatları və kolxoz heyvandarlıq kompleksi, 60 yem sexi tikilib istismara verilmiş, heyvandarlıq binalarının tikintisi, yenidən qurulması və yeni texnika ilə təchiz olunması sahəsində geniş proqram həyata keçirilmişdir. 1971-1975-ci illərdə Qarabağda ictimai fermaların tikintisi xeyli genişləndirildi. 1971-ci illə müqayisədə 1980-ci illərin ortalarında qoyun və keçilərin sayı 258 min başdan 264 min başa, quşların sayı 486 min başdan 858 min başa çatdı. Qarabağın təsərrüfatlarında 1986-cı il müstəsna olmaqla 1987-1989-cu illərdə heyvanların sayında azalma halı müşahidə edilmişdir (Səmədzadə Z.Ə. 2010: s.72).

1941-ci illə müqayisədə 1951-ci ildə arı ailələrinin sayı 102 faiz artmışdır. Qarabağda 1941-1961-cı illərdə arı ailələrinin sayında artma halı müşahidə edilmişdir. 1963-cü ildə Qarabağda 150 Əmtə Arıçılıq Ferması fəaliyyət göstərirdi. 1961-cı illə müqayisədə 1971-ci ildə arı ailələri 35 faiz aşağı düşmüşdür (Məmmədov N.R. 2011: s.45).

Qarabağda bütün iqtisadiyyatın və mədəniyyətin yüksəldilməsində Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın və Nazirlər Sovetinin “Qarabağda xalq təsərrüfatının daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 1973-cü ilin mayında qəbul etdikləri qərarın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İlk növbədə Azərbaycan KP MK-nın, qərarlarına uyğun olaraq Qarabağ Partiya Komitələrində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün tədbirlər planı işlənib hazırlandı. Azərbaycan hökuməti Qarabağ kənd təsərrüfatının inkişafına, onun maddi-texniki möhkəmləndirilməsinə (su təsərrüfatı və meliorasiya tədbirlərinə böyük məbləğdə dövlət təxsisatı nəzərə alınmadan) 342 milyon manatdan çox vəsait ayırdı. Qarabağda istehsal olunan məhsulların 56 faizi bitkiçiliyin, 44 faizi heyvandarlığın üzərinə düşmüşdür. Qarabağın relyefi müxtəlifdir. Dağlıq ərazilər nisbətən dəmyə olduğundan bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsi yağmurların hesabına inkişaf etdirilir. Bununla yanaşı bölgənin yeraltı və yerüstü su ehtiyatları genişdir. Qarabağ Kür-Araz su hövələrinə aid olub Qarqarçay, Xaçınçay, Tərtərçay suvarma şəbəkəsindən ibarətdir (Məmmədov N.R. 2018: s.320).

1970-1985-ci illər arasında Qarabağda kənd təsərrüfatının tərəvəzçilik, meyvəçilik, pambıqçılıq, tütünçülük, taxılçılıq, üzümçülük və .s kimi sahələrinin inkişaf tempini aşağıdakı cədvəldən görmək olar (Cədvəl 1):

Cədvəl 1: 1970-1984-ci illərdə bütün kateqoriyalardan dövlətə kənd təsərrüfatı məhsulları satışı

Məhsullar	Ölçü vahidi	1970	1975	1980	1984
Üzüm	Min ton	102	309	408	426
Tütün	Ton	759	696	1014	1236
Pambıq	Ton	7983	6336	584	416
Taxıl	Min ton	26,1	30,2	31,5	35,4
Kartof	Ton	1005	2244	121,5	1809
Tut	Ton	11274	14298	16595	20682
Meyvə	Min ton	11,1	14,7	15,9	16,8
Tərəvəz	Min ton	5,1	10,5	14,4	15,0

Mənbə: Məmmədov N.R. 2018: s.331.

1970-ci illərə nisbətən növbəti illərdə pambıqçılığın inkişafında azalma halları müşahidə edilmişdir. Lakin digər sahələr öz inkişaf tempini il keçdikcə daha da artırmışlar.

1927-ci ildə Qarqar çayı üzərində gücü 225 klovat olan SES tikintisinə başlandı və 1930-cu ildə istifadəyə verildi. 1986-1990-cı illərdə Qarabağda energetika təsərrüfatının inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti 1970-1984-ci ildəki vəsaitdən 1,4 dəfə artıq vəsait ayırdı. Qarabağın elektrik enerjisi ilə təminatında Sərsəng Su Elektrik Stansiyası mühüm rol oynamışdır. Respublikamızda üçtərəfli elektrik təchizatı yalnız Dağlıq Qarabağa nəsis olmuşdur. 1986-1988-ci illərdə Qarabağda elektrik enerjisi istehsalı 2,4 dəfə artdı. 1970-ci illə müqayisədə isə bu artım 9 dəfəyə bərabər idi (Səmədzadə Z.Ə. 2010: s.84).

Qarabağda yerli xammala əsaslanan sənaye sahələrindən biri də tikinti materialları sənayesidir. Bunlara dülgərlik, ağac emalı, karlıq, kafel, əhəngdaşı və daş kəsmə emalatxanaları daxildir. Ağac emalı sənayesinin əsas mərkəzi Xankəndi şəhərində və ona bitişik kəndlərdə yerləşirdi. 1930-cu ilin dekabrında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət tikinti materialları müəssisələri birləşib “Qarabağ Sənət Kooperasiyası İttifaqı” (“Karpromsoyuz”) yaradıldı. 1950-1960-cı illərdə Azərbaycan hökuməti Qarabağda bu sənaye sahəsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə bölgəyə 12 mütəxəssis göndərdi. Həmçinin, xarici ölkələrdən alınan kəsici və yonucu dəzgahlar, alətlər və yük maşınları verildi. Ayrılan vəsaitin həcmi artırıldı. 1946-1948-cu illəri ərzində tikinti ləvazimatı sənayesi inkişaf etmişdir. Əhəng, kirəmit, kərpic təmir zavodlarının məhsullarından həm vilayətin ərazisində həm də qonşu rayonlarda istifadə olunurdu. 1946-1950-ci illərdə Qarabağda iki müəssisə yaradıldı. Bu iki müəssisədən biri ağac emalı fabriki idi. Bu fabrik Qarabağda əhalinin mebelə olan ehtiyaclarını qarşılamaqda mühüm rol oynayır. Qarabağda 1940-cı ildə 25 min manatlıq mebel istehsal edilmişdir. Bu göstərici 1950-ci ildə 172 min manata çatmışdır (Məmmədov N.R. 2011: s.68).

Nəqliyyatın inkişafında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi (1933-1939). Həmin dövrdə Xankəndi-Şuşa, Ağdərə-Tərtər, Şuşa-Şırlan şose yolları çəkilmişdir. Xankəndində yolların çəkilişinə dövlət tərəfindən 100 000 manat vəsait sərf edilmişdir (Məmmədov N.R. 2012: s.60).

1950-ci ildə Qarabağ bölgəsində 486 min nəfər əhali yaşamışdır. Bəhs edilən bu dövrdə şəhər əhalisinin sayı artmış, kənd əhalisinin sayında isə azalma halları

müşahidə edilmişdir. 1950-ci ilin ortalarında əhalinin 78 faizi kənddə, 22 faizi isə şəhərdə yaşamışdır. 70-ci illərdə isə 74 faizi kənddə, 26 faizi şəhərdə məskən salmışdır. Bu dövrdə sosial cəhətdən maraqlı faktlardan biri də, əhalinin sosial strukturunda fəhlə sinifinin artması idi. 1940-cı ildə 1970-ci illə müqayisədə xalq təsərrüfatında çalışan fəhlələrin sayı 159 faiz artdı. O dövr üçün (1970) Qarabağda işləyən işçilərin 48 faizini qadınlar, 52 faizini kişilər təşkil edirdi. Azərbaycanlıların sayı 349 mindən 458 minə, ermənilərin sayı 110 mindən 119 minə çatmışdır (Məmmədov N.R. 2017: s.135).

1970-1985-ci illərdə Qarabağda istər kolxozçuların, istərsə də, fəhlə və qulluqçuların şəxsi təsərrüfatlarından gələn gəlirləri xeyli artmışdır. 1970-ci ildə keçmiş SSRİ məkanında kolxozçular ümumi gəlirlərinin 31,9 faizini şəxsi təsərrüfatlardan əldə etmişdilər. 1980-ci ildə bu göstərici 30 faiz təşkil etmişdir. Bəhs edilən dövrlərdə Qarabağda ictimai istehlak fondlarında əhaliyə verilən ödənc və güzəştlərin məbləği 3 dəfə çoxalmışdır. Həmin illərdə qocalara, əlillərə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirənlərə, əmək və müharibə veteranlarına, başçısını itirmiş uşaq ailələrə, tək analara maddi yardım ilbəl artmışdır. 1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Qarabağda həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də, burada yaşayan əhalinin istehlak tələbatı ilə təklif arasında uyğunluq yaratmaq, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına olan tələbatı tam ödəməkdən ibarət olmuşdur (Məmmədov N.R. 2012: s.338).

Qazlaşdırma işinin yerinə yetirilməsi mədəni-məişət sahəsinin inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. 1970-ci illərin ikinci yarısında Yevlax-Xankəndi qaz kəmərinin açılışı keçirildi. 1970-ci illərin sonlarına yaxın bir dövrdə Yevlax-Xankəndi-Gorus-Naxçıvan qaz kəməri çəkilib istifadəyə verilmişdi. 1970-1975-ci illər arasında Dağlıq Qarabağ regionunda 1000 kilometr məsafəyə qaz xətti çəkilmişdirsə, 1974-1981-ci illərdə bu göstərici 3 dəfə artmışdır. 1970-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ağdam-Xankəndi dəmir yolunun çəkilişinə başlanmışdı. 1985-ci ildə Qarabağda küçə su xətlərinin şəbəkəsinin uzunluğu 606 kilometrə çatmışdır. Bunun 66 kilometri Xankəndi şəhərinin payına düşmüşdür. Bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin hər il ardıcıl olaraq Qarabağın şəhər və kəndlərinin

abadlaşması, küçə və parkların salınması, yenidən qurulması, kommunal xidmət müəssisələrinin təmiri və yeniləşməsi üçün bütün lazımı tədbirləri həyata keçirirdi. 1966-cı ildə Qarabağın şəhər və kəndlərində 2100 kilometr yol çəkilməmişdirsə, 1970-ci ildə 2700 kilometr, 1975-ci ildə 2890 kilometr, 1980-ci ildə 2935 kilometr, 1985-ci ildə isə 2994 kilometr uzunluğunda yol çəkildi. Dövlətimiz Rabitə müəssisələrinin sayını artırmaq, rabitə müəssisələri tərəfindən əhaliyə xidmətin yaxşılaşdırılması üçün telefon, teleqraf və poçt rabitəsinin təmiri, mühafizəsi və yenilərinin təşkili məqsədi ilə vəsaitin miqdarını artırdı. Qarabağda rabitənin inkişafı üçün 1961-1974-cü illər ərzində 2 milyon 400 min manat kredit ayrılmışdı. 1971-1981-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına Qarabağ ərazisində yeni 150 ticarət müəssisəsi, 150 yeməxana və restoran, 24 qəlyanaltı və bufet, 3 univermaq, 231 ictimai iaşə müəssisəsi, 180 xırda satış müəssisəsi tikilib bölgə əhalisinin istifadəsinə verilmişdi (Məmmədov N.R. 2018: s.349).

1924-cü ildə Xankəndində keçirilən konfransda savadsızlığı ləğv etmək üçün məntəqələrinin yaradılması barədə qərar qəbul edilməsi o dövrün ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Nəticədə 1930-cu ildə Qarabağda 49-dan çox savadsızlığı ləğv etmə məntəqələri inşa edildi. Bu kimi məntəqələrdə 1034 nəfər təhsil almışdır. Bunların tərkibində çoxluğu ermənilər təşkil edirdi. Növbəti illərdə bu kimi məntəqələrin sayı olduqca genişlənməmişdir (Məmmədov N.R. 2012: s.46).

70-ci illərin əvvəli 80-ci illərin ortalarında Qarabağda işləyən gəncləri təhsilə cəlb etmək üçün gündüz məktəbləri yanında qiyabi məktəblər təşkil olunmuşdu. 1971-1975-ci illər ərzində Qarabağda ümumi orta təhsilə keçid başa çatdırıldı (Məmmədov N.R. 2011: s.365).

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qarabağda yaradılmış Xankəndi Pedaqoji İnstitutu (XPI) bölgənin və ətraf rayonların pedaqoji kadrlara olan tələbatının ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İnstitutda təhsil Azərbaycan, erməni və rus dillərində aparılırdı. 1968-ci ildən etibarən ali məktəblərin yanında fəhlə, kolxozçu, və ordudan tərxis olunanlar üçün hazırlıq şöbələri yaradıldı (Məmmədov N.R. 2017: s.174).

1970-1980-ci illərdə Qarabağda təhsilin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (Cədvəl 2):

Cədvəl 2: 1970-1980-ci illərdə Qarabağdakı təhsilin mövcud vəziyyəti

S№	Rayonların adı	Məktəblərin sayı	Məktəbdə oxuyan şagirdlərin sayı	Məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı	Uşaq müəssisələrində uşaqların sayı	Texniki peşə məktəblərinin sayı	Peşə məktəblərində oxuyanların sayı	Yediiillik musiqi məktəblərinin sayı	Musiqi məktəblərində oxuyanların sayı
1	Ağdam	89	30086	34	1264	1	3080	-	-
2	Zəngilan	61	10052	10	355	1	142	1	143
3	Kəlbəcər	76	12073	2	70	-	-	1	125
4	Cəbrayıl	65	11643	9	376	1	392	1	321
5	Füzuli	74	25071	22	1145	1	431	1	217
6	Qubadlı	63	10713	1	45	1	240	-	-
7	Tərtər	58	14461	13	789	1	590	1	164
8	Ağdərə	40	9800	27	1226	1	420	1	135
9	Hadrut	37	7140	10	505	1	330	1	95
10	Şuşa	22	4075	7	565	1	324	1	451
11	Xocavənd	37	7140	10	505	1	330	1	95
12	Əsgəran	31	4108	10	609	1	450	1	125

Mənbə: Məmmədov N.R. 2017: s.171.

1985-ci ildə Qarabağda səhiyyənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, səhiyyə idarəsi şəbəkəsini inkişaf etdirmək və əhalinin cansağlığını qorumaq məqsədi ilə dövlətimiz vəsait qoyuluşunu artırmışdır. 1970-1985-ci illərdə Qarabağda səhiyyə işinə büdcədən ayrılan vəsaitin həcmi 84 milyon manat, 1976-1980-ci illərdə 87 milyon manat, 1981-1985-ci illərdə isə 93 milyon manata çatdı. Ümumiyyətlə, 1960-1980-ci illərdə Qarabağın bütün ictimai fondlarının 28 faizindən çoxu səhiyyə xərcləri təşkil etmişdir (Məmmədov N.R. 2017: s.151).

70-85-ci illərdə Qarabağda xəstəxanaların, xəstəxanada çarpayıların, həkimlərin, qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaların və.s sayı müəyyən edilmişdir (Cədvəl 3):

Cədvəl 3: 1970-1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağda səhiyyənin göstəriciləri

Göstəricilər	İllər			
	1970	1975	1980	1985
Xəstəxanaların sayı (ədədlə)	84	95	96	96
Xəstəxanada çarpayılardan sayı (ədədlə)	4275	4905	5295	5671
Həkimlərin sayı (nəfərlə)	720	1236	1488	1547
Orta ixtisas tibb işçilərinin sayı (nəfərlə)	4185	5460	6654	6756
Qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaları (ədədlə)	33	42	62	108
Əhaliyə amblator yardım göstərən poliklinika (ədədlə)	128	132	137	156
Hər 10000 nəfərə düşən həkimlərin sayı (nəfərlə)	44	60	83	86
Hər 10000 nəfərə düşən çarpayılardan sayı (nəfərlə)	308	303	308	312

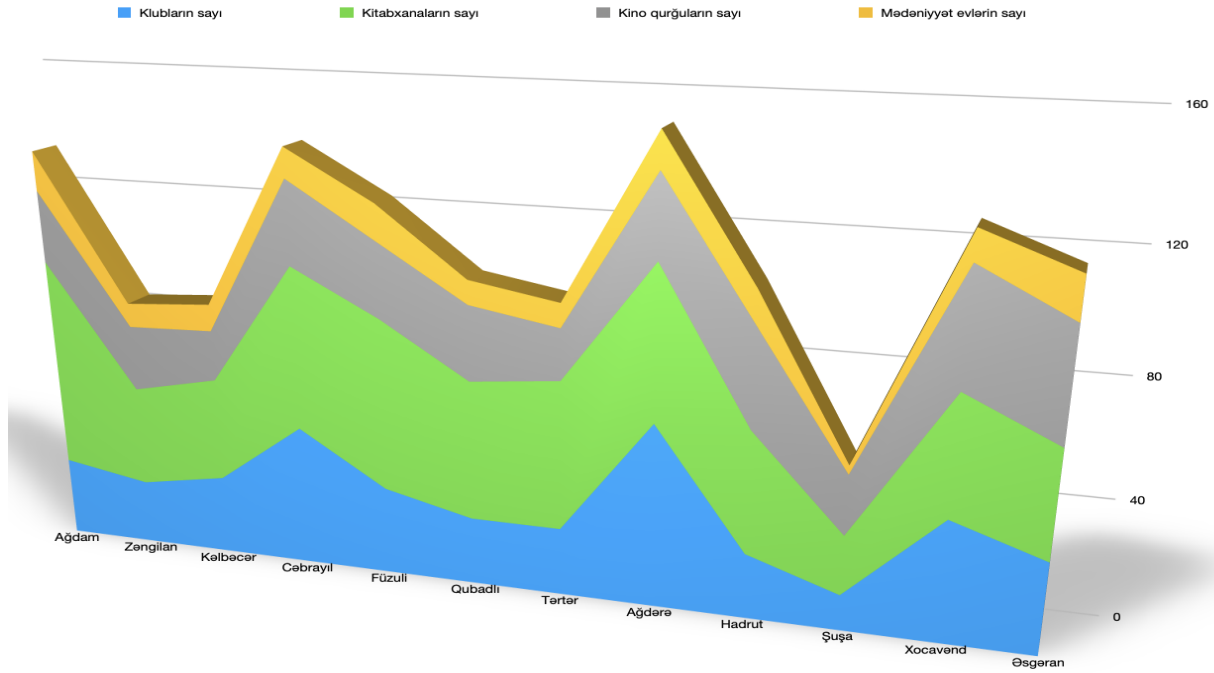
Mənbə: Məmmədov N.R. 2017: s.152.

1970-ci illə müqayisədə 1985-ci ildə səhiyyənin inkişafında artım halları müşahidə edilmişdir.

DQMV-in şəhər və kəndlərində əhali arasında mətbuat və kitabxana işinin inkişafına dövlət xüsusi qayğı göstərirdi. 1914-cü ildə kitab fondu 1760, qiraətxana və kitabxanaların sayı 26 idisə, 1927-ci ildə kitabxana və qiraətxanaların sayı 12, kitab fondu 17000-ə çatdı. 1945-ci ildə Qarabağda 68 kitabxana vardı (Məmmədov N.R. 2012: s.48).

70-85-ci illərdə Qarabağda mədəni-maarif müəssisələrinin rayonlar üzrə sayı haqqında aşağıdakı məlumatlara göz gəzdirmək olar (Şəkil 2):

Şəkil 2: 1970-1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağda sosial-mədəni müəssisələrin sayı

Mənbə: Məmmədov N.R. 2018: s.187

Bəhs edilən dövrdə regionda klubların sayına görə Ağdərə, kitabxanaların sayına görə Ağdam, kino qurğularının sayına görə Xocavənd və.s liderliklərini qoruyub saxlamışdılar.

Qarabağın iqtisadiyyatının formalaşmasında Azərbaycanın regionları daha böyük rol oynayır. Ağdam, Tərtər, Ağcabədi, Fizuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Xankəndi, Şuşa, Ağdərə, Hadrut, Xocavənd rayonları bütöv bir təbii-coğrafi region, kompleks ekoloji sistem, vahid çay şəbəkəsi, qarşılıqlı surətdə bağlı iqtisadiyyat, dəmiryol xətti, avtomobil yolları, qaz kəmərləri, elektrik ötürücü xətləri və başqa amillər əlaqələrin daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. 1986-1990-cı illəri əhatə edən 12-ci beşillik üçün sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət planına Qarabağın inkişafının sürətləndirilməsi ilə əlaqədar kompleks məqsədli proqramlarla əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə uyğun olaraq məhsuldar qüvvələrin və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi üçün konkret tədbirlər görülmüşdür (Məmmədov N.R. 2018: s.76).

2.2. İşğaldan azad olunan ərazilərin sosial inkişaf səviyyəsinin və potensialının müəyyən edilməsi

Qarabağ bölgəsinin sosial inkişaf səviyyəsinin və potensialının müəyyən edilməsi bir çox aspektlərdən zəruridir. İşğaldan azad olunan ərazilərin sosial potensialını aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı məqamlara açıqlıq gətirmək vacibdir:

- Qarabağda yaşayan əhalinin sayının və tərkibinin aşkara çıxardılması (hər 1000 nəfərə düşən təbii artım, doğulanların və ölənlərin sayı və .s);
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin məşğulluq səviyyəsi (yeni yaranmış müəssisə və təşkilatlar, yeni iş yerlərinin və məşğul əhalinin sayı, muzzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqısı və .s);
- İşğaldan azad olunan ərazilər üzrə təhsilin əsas göstəriciləri (məktəbəqədər, əyani ümumi , peşə və ali təhsil müəssisələrinin sayı);
- Mətbuat və kitabxana işinin inkişaf dinamikası (kitabxanaların, klubların, peşəkar teatrların və muzeylərin sayı, daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü);
- 2021-ci ilin əvvəlinə işğaldan azad olunan ərazilərdə səhiyyənin mövcud vəziyyəti;
- 2020/2021-ci illər arasında Qarabağda aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı və.s

1988-1992-ci illərdə ermənilər tərəfindən edilən ayrı-seçkilik nəticəsində azərbaycanlılar öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində olmuşdular. Nəticədə ermənistandan qaçqınların sayı 350 000, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən məcburi köçkünlərin sayı isə 789 000-ə çatmışdır. Qaçqın və məcburi köçkünlər hal hazırda 62 şəhər və rayon ərazisində 1650-dən çox evlərdə məskunlaşmışdır (https://copat.gov.az/docs/Senedler/ERMƏNİSTAN%20RESPUBLİKASININ%20HƏRBİ%20TƏCAVÜZÜNÜN%20NƏTİCƏLƏRİ_.pdf?_t=1567149716).

Qarabağ İqtisadi rayonunda 2015-ci ildə hər 1000 nəfərə düşən təbii artım 12,9, doğulanlar 18,4, ölənlər 5,5, nikahlar 7,4, boşanmalar 1,5, 2020-ci ildə müvafiq olaraq bu göstəricilər 5,2, 13,1, 7,9, 3,9, 1,6 kimi olmuşdur. Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda təbii artım 13,5, doğulanlar 19,2, ölənlər 5,7, nikahlar 7,0, boşanmalar

1,7 (2015), ardıcıl olaraq 6,6, 14,0, 7,4, 3,8, 1,7 (2020) kimi olubdur (<https://www.stat.gov.az/source/regions/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

2021-ci ildə Qarabağ İqtisadi rayonunda 300,6 min, Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda 71,4 min şəhər əhalisi, müvafiq olaraq 603,9 min və 272,1 min nəfər kənd əhalisi yaşamışdır. 2020-ci ildə İşğaldan azad olunan ərazilər üzrə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu Qarabağ İqtisadi rayonunda qadınlar üçün 75,4, kişilər üçün isə 70,1-dir. Şərqi Zəngəzur isə müvafiq olaraq 77,5, 71,4 kimi göstəricilərə malik olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/demography/> və <https://www.stat.gov.az/source/gender/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Cədvəl 4: İşğaldan azad olunan ərazilərdə 2000-2021-ci illər ərzində əhalinin sayının dəyişməsi

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Xankəndi	54,5	54,7	55,1	55,5	55,6	55,7	55,8	55,8	55,9	55,9
Ağdam	154,9	165,1	177,8	191,7	194,8	197,7	200,0	202,2	204,0	205,1
Füzuli	134,2	123,4	116,9	125,4	127,6	129,4	130,9	132,4	133,8	134,7
Xocalı	23,9	24,9	26,2	27,5	27,8	28,0	28,3	28,6	28,8	29,0
Xocavənd	39,8	40,7	41,8	42,9	43,2	43,4	43,6	43,8	44,1	44,2
Şuşa	24,6	26,0	29,0	32,1	32,8	33,4	33,6	33,9	34,1	34,2
Tərtər	92,6	94,5	97,7	101,8	102,5	103,2	103,6	104,2	104,7	105,0
Cəbrayıl	60,1	65,3	71,5	76,6	77,8	79,0	79,9	80,8	81,7	82,2
Kəlbəcər	67,3	73,9	81,8	88,3	89,8	91,1	92,1	93,1	94,1	94,7
Qubadlı	33,1	33,9	36,1	38,9	39,6	40,2	40,7	41,1	41,6	41,9
Laçın	63,5	66,1	69,8	74,1	75,1	76,1	76,9	77,7	78,6	79,2
Zəngilan	35,6	37,1	39,8	42,7	43,4	44,0	44,8	45,2	45,3	46,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/demography/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəldə Qarabağda əhalinin sayında dinamik inkişaf əks olunmuşdur (Cədvəl 4).

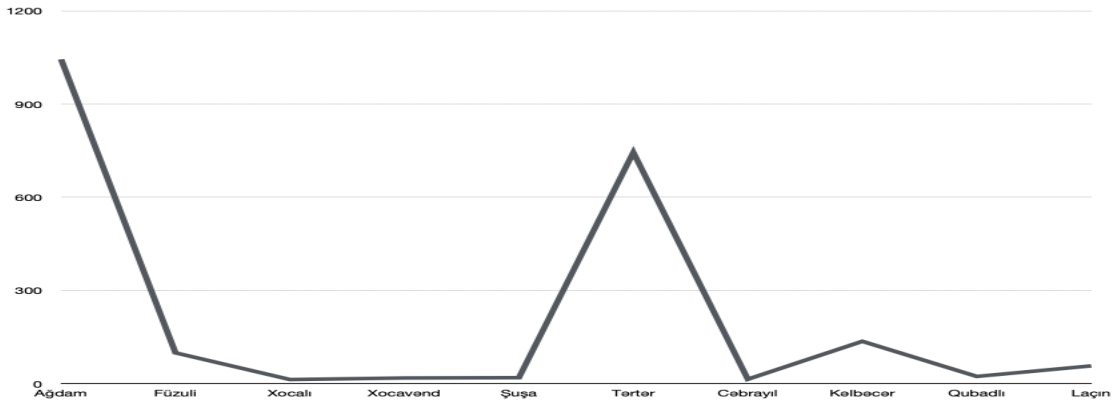
Qarabağda sosial inkişafın təməl nöqtələrindən biri məşulluğun səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni yaranmış müəssisə və təşkilatların sayı 98-ə çatmışdır (2021-ci ilin doqquz ayı). Bunlardan 28- i Ağdamda,

16-ı Füzulidə, 5-i Xocavənd və Şuşada, 12-i Tərtərdə, 21-i Cəbrayılda və .s açılmışdır. İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə hüquqi şəxslərdə yeni açılmış iş yerlərinin sayı Qarabağ İqtisadi rayonunda 2020-ci ildə 518 təşkil etmişdir ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq fəaliyyətinin payına 77, emal sənayesinə 14, su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalına 2, tikintiyə 26, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmirinə 131, maliyyə və sığorta fəaliyyətinə 3, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlara 7, peşə, elmi və texniki fəaliyyətə 26, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsinə 6, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminatla 38, təhsilə 158, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsinə 6, istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyətə 15 düşmüşdür. Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda isə bu göstərici 230-dur. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq fəaliyyətinin payına 4, emal sənayesinə 3, su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə 5, tikintiyə 121, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmirinə 47, maliyyə və sığorta fəaliyyətinə 1, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminatla 14, təhsilə 33 düşmüşdür (<https://www.stat.gov.az/source/regions/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

2020-ci ilin statistik məlumatlarına görə işğaldan azad olunan ərazilərdə məşğul əhalinin sayı 549,0 min nəfər olmuşdur ki, Ağdamda 92,7, Füzulidə 60,2, Xocalıda 14,0, Tərtərdə 49,7, Cəbrayılda 36,9, Kəlbəcərdə 42,9, Zəngilanda 21,7 və .s min nəfər məşğul əhali vardır. Muzdlu işçilərin sayı Qarabağ İqtisadi rayonunda 67,7 min , Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə 22,5 min nəfər olmuşdur. Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqısı Qarabağ İqtisadi rayonunda 409,9, Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda 500,3 manat təşkil olunmuşdur. 2021-ci ilin yanvar ayının 1-i vəziyyətinə Qarabağ İqtisadi rayonu üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsü qadınlar üzrə 5,2 faiz, kişilər üzrə isə 6,8 faiz təşkil etdiyi halda, Şərqi Zəngəzurda bu göstəricilər daha aşağı, yəni 0,3 faiz olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/labour/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

2020-ci ildə Qarabağ bölgəsində yeni yaranmış müəssisə və təşkilatlarda yeni iş yerlərinin sayı müəyyən edilmişdir (Şəkil 3):

Şəkil 3: 2020-ci ildə işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni açılmış iş yerlərinin sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Dövlət Statistika Komitəsindən əldə olunan məlumatlara əsasən Ağdam və Tərtərdə yeni açılan iş yerlərinin sayı daha yüksək olduğu halda, Xocalı və Xocavənd ən aşağı göstəricilərə malik olmuşdur.

Qarabağın sosial inkişaf perspektivləri ilə bağlı vahid strategiyaya yaradılmalıdır ki, bu strategiyada bölgədə təhsil sisteminin inkişafı vacib rol almalıdır. İşğaldan azad olunan ərazilərin təhsil potensialını müəyyən etmək üçün əvvəlcə bir çox statistik məlumatlardan istifadə edərək təhsilin inkişaf səviyyəsini təhlil etmək zəruridir. Laçında işğala qədər 100 ümumtəhsil məktəbi, 5 musiqi məktəbi, 5 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və.s, Ağdam rayonun işğalına qədər isə 89 ümumtəhsil məktəbi, 34 uşaq bağçası, 4 orta ixtisas təhsili mərkəzi və.s, Zəngilanın işğalına qədər 19 ibtidai, 15 orta məktəb, 9 məktəbəqədər müəssisə, eləcə də bir çox peşə və musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərmişdir. İşğal faktı nəticəsində ümumilikdə 693 məktəb, 855 uşaq bağçası dağıdılmışdır (<https://afn.az/vacib/101997-qarabada-thsilin-inkiaf-strategiyas-.html>).

Əyani ümumi təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayına görə Qarabağ İqtisadi rayonunda Bərdə rayonundan sonra Ağdam birinci yerdə, Ağcabədi rayonundan sonra isə Füzuli ikinci yerdə dayanmışdır. Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayına görə Kəlbəcər (15 722) və Laçın (13 602) digər rayonları arxa planda qoymuşdur. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəblər və internat məktəbləri təəssüf ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikilməyib. 2021-ci ilin əvvəlinə peşə təhsili müəssisələrinə

qəbul olanların sayı Qarabağ İqtisadi rayonu üzrə 694, Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonu üzrə isə 160 olmuşdur. 2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələri Qarabağ İqtisadi rayonunun Ağdam (2) və Şuşa (1) rayonlarında rast gəlinmişdir (<https://www.stat.gov.az/source/education/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

2020/2021-ci ilin əvvəlinə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonlarında məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı müvafiq olaraq 179, 27, həmin məktəblərdə təhsil alanların sayı 9995, 1679, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 100 yerə düşən uşaqların sayı 97, 83 olmuşdur. Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayına görə Ağdam birinci yerdə dayanmışdır. Peşə təhsil müəssisələrinin sayı işğaldan azad olunan ərazilər üzrə azlıq təşkil etmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ali təhsil müəssisələr burada fəaliyyət göstərməmişdir.

2020/2021-ci illərdə Qarabağda fəaliyyət göstərən məktəbəqədər, peşə, ali və s. təhsil müəssisələrinin sayı (Cədvəl 5):

Cədvəl 5: 2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə işğaldan azad olunan ərazilər üzrə təhsilin əsas göstəriciləri

	Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	Peşə təhsili müəssisələrinin sayı	Ali təhsil müəssisələrinin sayı
Xankəndi	-	-	-	-
Ağdam	40	135	2	-
Füzuli	33	80	2	-
Xocalı	3	12	-	-
Xocavənd	3	16	-	-
Şuşa	-	21	1	-
Tərtər	29	47	1	-
Cəbrayıl	13	41	1	-
Kəlbəcər	5	108	1	-
Qubadlı	2	32	1	-
Laçın	5	104	1	-
Zəngilan	2	32	1	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/education/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1988-1993-cü illərdə Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticəsində 927 kitabxana, 9 məscid, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40 000 muzey eksponatı dağıdılmışdır.

(https://copat.gov.az/docs/Senedler/ERMƏNİSTAN%20RESPUBLİKASININ%20HƏRBİ%20TƏCAVÜZÜNÜN%20NƏTİCƏLƏRİ_.pdf?t=1567149716).

Dünya əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələri arasında ən çox zərərə uğramış arxeoloji abidə Üzərliktəpə abidəsidir. Ölkə əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidələrinin bəziləri bunlardır: Arğalı türbəsi (Füzuli, Əhmədilər), Şeyx Babı türbəsi (Füzuli, Babı), Amaras monastrı (Xocavənd, Sos), Məlik Əjdər türbəsi (Laçın, Cicimli), Şuşa qalası, Qarabağ xan sarayı, Xan qızı Natəvanın sarayı, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, İbrahimxəlil xan sarayı, İsa bulağı (Şuşa), Məmmədbəyli türbəsi (Zəngilan) və.s. Yerli əhəmiyyətli tarix memarlıq abidələrinə isə bunlar daxildir: Pənahəli xan sarayı (Ağdam), Xudayarlı türbələr (Cəbrayıl, Xudayarlı), Şah Abbas məscidi (Füzuli, Qarğabazar), Çöl məscidi (Qubadlı, Dondarlı), Culfalar məscidi (Şuşa) və.s. Monumental və xatirə abidələrindən bəziləri misal göstərək: Xurşudbanu Natəvanın qəbirüstü abidəsi, Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirə abidəsi (Ağdam), Üzeyir Hacıbəyovun heykəli (Şuşa), və.s. Qarabağda yerləşən bəzi muzeylərini adını qeyd edək: Qurban Pirimovun xatirə muzeyi (Ağdam, Gülablı), Füzuli tarixdiyarşünaslıq muzeyi, Bülbülün ev muzeyi (Şuşa), Laçın dövlət rəsm qaleriyası, Çörək muzeyi (Ağdam) və.s (<http://anl.az/el/emb/D.QARABAQ/irs/1.htm>).

Gələcəkdə Qarabağın tarixi abidələri bərpa edilərək mədəni irsimizi qoruyub saxlıyaq. Ermənistanın işğalı nəticəsində dağıdılan tarixi abidələrin bərpası nəticəsində gələcək dövrlərdə çoxlu turistlər cəlb edərək Qarabağ bölgəsini turizm bölgəsinə çevirmək olar. Turizmin bir çox növlərini Qarabağda inkişaf etdirmək mümkündür. Bunun üçün dövlət tərəfindən lazımı qədər maliyyə vəsaitləri sərf edilməlidir ki, bölgəni turizm yerinə çevirmək olsun.

2020-ci ildə daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyəti aşağıdakı formada göstərilmişdir (Şəkil 4):

Şəkil 4: 2020-ci ilin sonuna işğaldan azad olunan ərazilərdə daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü

	Dünya əhəmiyyətli		Ölkə əhəmiyyətli			Yerli əhəmiyyətli			
	arxeoloji	memarlıq	arxeoloji	memarlıq	bəg-park, monumental	arxeoloji	memarlıq	bəg-park, monumental və xatirə abidələri	dekorativ, təbii sənət abidələri
Xankəndi	-	-	-	-	-	-	1	2	-
Ağdam	3	1	96	3	-	4	24	3	-
Füzuli	-	-	13	4	-	-	42	2	-
Xocalı	1	-	11	14	-	-	-	-	-
Xocavənd	2	-	3	25	-	-	38	1	-
Şuşa	-	1	5	40	-	-	152	5	-
Tərtər	1	-	14	-	-	3	22	1	-
Cəbrayıl	1	2	16	-	-	9	12	2	1
Kəlbəcər	-	2	4	14	-	-	14	1	5
Qubadlı	-	-	11	5	-	-	22	2	2
Laçın	-	-	8	3	-	3	47	3	9
Zəngilan	-	-	3	5	-	4	6	1	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/education/>

Şəkilə əsasən demək olar ki, Xankəndində dünya və ölkə əhəmiyyətli tarixi-mədəniyyət abidələrinə rast gəlinməmişdir. Şuşada yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri digər rayonlara nisbətən çoxluq təşkil etmişdir. Ağdam ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələrin sayına görə birinci yerdə dayanmışdır.

2020-ci ilin sonuna kitabxanaların sayı Xankəndi şəhərində 162, Ağdam rayonunda 50, Füzulidə 45, Xocalıda 11, Xocavənddə 5, Şuşada 12, Tərtərdə isə 40, Cəbrayıl 23, Kəlbəcərdə 80, Qubadlıda 1, Laçında 75, Zəngilanda 2 olmuşdur. Parkların və klub müəssisələrinin sayı Ağdamda müvafiq olaraq 1, 28, Füzulidə 2, 1, Xocalıda -, 15, Xocavənddə -, 1, Şuşada 1, 6, Tərtərdə 3, 27, Cəbrayıl 1, 17, Qubadlıda 1, 2, Zəngilanda 1, 3 olmuşdur. 2020-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən Qarabağda fəaliyyət göstərən peşəkar teatrların sayı Xankəndi, Ağdam, Tərtər, Şuşada 1-dir. Konsert müəssisələrinin sayı Xankəndində 2 olubdur. Muzeylərin sayı Xankəndində 2, Ağdam və Şuşada 5, Füzuli və Laçında 3, Xocalıda -, Xocavənd, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilanda, Tərtərdə 1-dir (<https://www.stat.gov.az/source/education/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

1988-1993-cü illərdə Ermənistanın işğal faktı nəticəsində 695 tibb müəssisəsi dağılmışdır. 2021-ci ilin əvvəlində Qarabağ İqtisadi rayonunda xəstəxana çarpayılarının sayı 4179 olduğu halda, Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda bu göstərici 2540 olmuşdur. Ambulator-poliklinik müəssisələrin gücü Qarabağ İqtisadi rayonu üzrə 8238, Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda isə 2785-dir (<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 5: 2021-ci ilin əvvəlinə işğaldan azad olunan ərazilərdə səhiyyənin göstəriciləri

	Həkimlərin sayı, nəfər	Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı	Orta tibb işçilərinin sayı, nəfər	Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən orta tibb işçilərinin sayı	Xəstəxanaların sayı	Əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müalicə müəssisələrinin sayı
Ağdam	145	7,0	642	30,3	21	46
Füzuli	111	8,4	422	30,7	16	43
Xocalı	5	3,2	42	26,8	1	5
Xocavənd	18	12,6	112	74,7	4	7
Şuşa	38	10,4	70	21,1	2	7
Tərtər	95	11,8	362	44,1	4	18
Cəbrayıl	15	1,8	78	9,5	9	27
Kəlbəcər	25	2,9	102	12,0	10	32
Qubadlı	17	4,1	45	10,7	4	9
Laçın	71	9,0	352	44,5	18	37
Zəngilan	15	3,3	45	9,9	5	10

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

2021-ci ildə İqtisadi rayonlar üçün (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonu) həkimlərin, orta tibb işçilərinin, xəstəxanaların sayı və.s müəyyən edilmişdir (Şəkil 5).

Həkimlərin, orta tibb işçilərinin, xəstəxanaların, əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müalicə müəssisələrinin sayına görə Ağdam birinci, Xocalı rayonu isə ən sonuncudur. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən həkimlərin və orta tibb işçilərinin sayına görə Xocavənd ön plandadır.

Cədvəl 6: 2020/2021-ci illər arasında aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı

	2020			2021		
	Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailələrin sayı	Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	1 nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği, manat	Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailələrin sayı	Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	1 nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği, manat
Xankəndi	33	135	46,38	34	135	50,92
Ağdam	2308	9344	47,39	2065	8358	54,14
Füzuli	1255	5167	46,60	1339	5607	52,65
Xocalı	213	884	48,89	207	862	55,32
Xocavənd	193	780	49,26	95	388	56,85
Şuşa	291	1180	48,17	287	1172	54,51
Tərtər	1052	4337	50,01	816	3407	56,32
Cəbrayıl	584	2323	46,57	457	1837	52,71
Kəlbəcər	1531	5990	48,00	1405	5553	53,73
Qubadlı	335	1321	47,65	254	1005	55,06
Laçın	1391	5767	47,40	1264	5186	54,26
Zəngilan	258	1040	47,40	231	916	53,59

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2020-2021-ci illərdə İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ünvanlı dövlət sosial yardımını alan ailələrin və ailə üzvlərinin sayı və 1 nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği müəyyən edilibdir (Cədvəl 6).

2020-ci ildə Qarabağ İqtisadi rayonunda olimpiya idman kompleksləri və tribunaları 1,5 mindən az yerli stadionlar 5, tribunaları 1,5 min və daha çox yerli stadionlar 7, kompleks idman qurğuları 16, üzgüçülük hovuzları 2, atıcılıq tirləri 4, idman zalları olan təhsil ocaqları 175 olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Ünvanlı dövlət sosial yardımını alan ailələrin və ailə üzvlərinin sayına görə Ağdam birinci yerdə dayanarkən, Xankəndi ən axırıncı sırada öz yerini almışdır. 1 nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği 2021-ci ildə 2020-ci ilə nisbətən artmışdır.

2016-2020-ci illər arasında poçt şöbələrinin sayı Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Şuşa, Tərtər, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın rayonlarında ardıcıl olaraq 12, 22, 1, 1, 24, 1, 3, 1,1 olmuşdur. 2015-2020-ci illər arasında Füzuli, Ağdam, Tərtər rayonlarında əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri müvafiq olaraq 15 067,2 (2015), 9 503,8 (2020), 8 109,4 (2015), 3 945,2 (2020), 25470,9 (2015), 21 342,4 (2020) olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/communication/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

2020-ci ildə Ağdamda 11, Füzulidə 5, Xocalıda 1, Şuşada 2, Tərtərdə 7, Cəbrayıldə 2, Kəlbəcərdə və Qubadlıda 3, Laçında 14 tikinti müəssisəsi istifadəyə verilmişdir. Qarabağ müharibəsi iştirakçılarına, əlillərinə, həlak olanların və həqiqi hərbi xidmətdə olanların ailələrinə dövlət hesabına yaşayış şəraitlərini yaxşılaşdırmaq üçün mənzillər verilmişdir. Həmin ailələrin sayı 2000-ci ildə 56, 2005-də 291, 2010-da 392, 2015-də 205, 2017-də 101, 2019-da 915, 2020-də 1568 olub. Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlıda yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsi barədə heç bir məlumat qeydə alınmamışdır. 2020-ci ilin statistik məlumatlarına görə Ağdamda 490, Füzulidə 2193, Tərtərdə 1360 kvadrat metr yaşayış evləri tikilib istifadəyə verilmişdir. İşğaldan azad olunan ərazilər üzrə məhsul istehsalına, xidmət sahələri və yaşayış evlərinin tikintisinə investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir. Ağdam rayonuna məhsul istehsalı üzrə 3 812,5, xidmət sahələri üzrə 9 624,3, yaşayış evlərinin tikintisinə 789,5 min, Füzuli rayonuna müvafiq olaraq 14 658,8, 52 215,6, 7 513,2 min, Tərtər rayonuna ardıcıl şəkildə 19 071,2, 23,532,9, 2 249,3, Qubadlıda xidmət sahələrinə 1972,3, Laçında isə 19 485,8 min manat pul sərf edilmişdir. Statistik mənbələrdə Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Zəngilan haqda məlumatlara təəssüf ki, rast gəlinmir (<https://www.stat.gov.az/source/construction/>, 2021 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişaf potensialı

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində təhlükəsiz yaşamaq sferası o qədər daralmışdır ki, bu ehtiyacın daimi və kütləvi şəkildə ödənilməməsi ayrı-ayrı vətəndaşların, ailələrin, təşkilatların, dövlətin fəaliyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bütövlükdə cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin böhran vəziyyətini ağırlaşdırır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi mürəkkəb və çoxşaxəli strukturdur. Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin yalnız etibarlı, səmərəli sistemi ola bilər. Ölkənin suverenliyinin və müstəqilliyinin, onun sabit və davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təminatçısı kimi çıxış edir. İqtisadi üsullar indi əsas silaha çevrilir. Bir çox ölkələrin öz rəqabətqabiliyyətli elmi və texnoloji potensialı yoxdur və tamamilə inkişaf etmiş ölkələrin texnologiya və texnologiyasından asılıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, indi isə ölkənin onlara məxsus olması Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının siyasətindən - inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə strukturlarından asılıdır.

İqtisadiyyatın açıqlığı xarici istehsalçılara ölkə bazarını ələ keçirməyə imkan verdi, bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında istehsalın kəskin azalması başladı və bu hələ də davam edir. Milli təhlükəsizliyi təhdid altındadır. Əhalinin gəlir səviyyəsinin və həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi dövlətçiliyi üçün təhlükə yaradır. Bütün bunlar iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə bağlıdır. Əvəzsiz şərti kimi iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri siyasətçilərin, elm adamlarının və əhalinin ən geniş təbəqələrinin getdikcə daha çox diqqətini cəlb edir. Bu diqqət heç də təsadüfi deyil. Təhdidlərin miqyası və hətta ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə vurduğu real ziyan bu problemləri ictimai həyatın ön sıralarına çıxarır. “İqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının mənasını başa düşmək və başa düşmək üçün “təhlükəsizlik” terminini xarakterizə etmək və onun mahiyyətinin nədən ibarət

olduğunu müəyyən etmək lazımdır. İqtisadi təhlükəsizliyin özü kifayət qədər mürəkkəb daxili struktura malikdir. Onun ən vacib üç elementini ayırd etmək olar:

1) müasir dünya iqtisadiyyatı şəraitində heç bir halda mütləq olmayan iqtisadi müstəqillik. Beynəlxalq əmək bölgüsü milli iqtisadiyyatları bir-birindən asılı vəziyyətə gətirir. Bu şəraitdə iqtisadi müstəqillik milli ehtiyatlara, onun rəqabət qabiliyyətini təmin edən və dünya ticarətində, elmi və texnoloji mübadilədə bərabər şərtlərlə iştirak etməyə imkan verən istehsalın, məhsulun səmərəliliyinin və keyfiyyətinin belə səviyyəsinə nail olunmasına dövlət nəzarəti deməkdir;

2) bütün formalarda mülkiyyətin qorunmasını, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün etibarlı şərait və təminatların yaradılmasını, iqtisadiyyatda cinayətkar strukturlara qarşı mübarizəni, gəlirlərin bölüşdürülməsində ciddi boşluqların qarşısının alınmasını nəzərdə tutan milli iqtisadiyyatın sabitliyi və dayanıqlılığı;

3) müasir dinamik inkişaf edən dünyada xüsusilə vacib olan özünü inkişaf və tərəqqi qabiliyyəti. Investisiya və innovasiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılması, istehsalın daim müasirləşdirilməsi, işçilərin peşə, təhsil və ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatın davamlılığı və özünü qoruyub saxlaması üçün zəruri və məcburi şərtlərə çevrilir.

İqtisadi təhlükəsizlik ənənəvi olaraq iqtisadi sistemin ən mühüm keyfiyyət xarakteristikası kimi qəbul edilir ki, bu da onun əhalinin normal həyat şəraitini saxlamaq, milli iqtisadiyyatı resurslarla davamlı təmin etmək qabiliyyətini, habelə milli iqtisadiyyatın tələblərinin ardıcıl həyata keçirilməsini müəyyən edir.

Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi zərurəti inkişafın böhran mərhələsində əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu mərhələnin qaçılmaz iqtisadi və sosial xərcləri əsasən təhlükəsizliyin amillərini və meyarlarını deformasiya edir və eyni zamanda, cəmiyyətdə sabitliyin qorunmasının bütün mexanizmlərini əlavə olaraq yükləyir, onun iqtisadi kompensasiya və sabitləşdirmə proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək imkanlarını daraldır (Bağırzadə E.A. 2019: s.198).

İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, cəmiyyətdə sosial əmin-amanlığın qorunması, ekoloji fəlakətlərdən qorunması kimi

komponentlərlə yanaşı, milli təhlükəsizlik sisteminə üzvi şəkildə daxil edilir. Burada hər şey bir-birinə bağlıdır və bir istiqamət digərini tamamlayır: sosial münaqişələrlə parçalanmış cəmiyyətdə hərbi təhlükəsizlik və ya effektiv iqtisadiyyat olmadığı kimi, zəif və səmərəsiz iqtisadiyyatla hərbi təhlükəsizlik ola bilməz. Bu əlaqəni vurğulayarkən, eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada həlledici, əsas rol iqtisadi təhlükəsizliyə məxsusdur. Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, onun sabitliyini və davamlılığını, özünü daim yeniləmək və təkmilləşdirmək qabiliyyətini təmin edən şərait və amillərin məcmusudur.

Qarabağda işğala qədər iqtisadiyyatın hansı sahələri inkişaf etdirilib, onun iqtisadi əhəmiyyəti nə dərəcədə olub və Qarabağın işğalından sonra Azərbaycan hansı iqtisadi itkilərə məruz qalıb?

Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Qarabağı işğal etməsi ilə Azərbaycan nəinki 20 faiz torpağını, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox cəhətdən inkişaf etdiyi tarixi mərkəzini itirmiş, lakin çox böyük insani, mənəvi və iqtisadi itkilərə məruz qalmışdır. Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı nəticəsində itki və itkilərin qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupunun məlumatına görə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi çərçivəsində Azərbaycana dəymiş zərər 819,15 milyard dollara çatıb. Onların arasında (https://files.preslib.az/site/media_Hp8EF.pdf):

- 1) əhalinin ölümü, sağlamlığının və normal həyat səviyyəsinin itirilməsi nəticəsində 140,4 milyard dollar məbləğində humanitar və mənəvi itkilər;
- 2) əmlakın məhv edilməsi nəticəsində dəymiş zərər - 7,4 milyard dollar,
- 3) sosial və iqtisadi sahələrə dəymiş ziyan - 126,46 milyard dollar,
- 4) ətraf mühitə və təbii sərvətlərə zərər - 244,42 milyard dollar,
- 5) artıq hərbi xərclər, məhdudiyətlər və işğal nəticəsində itkilər - 124,47 milyard dollar.
- 6) tarix və mədəniyyət abidələrinə dəymiş ziyan - 177 milyard dollar.

Münaqişə bütövlükdə regionun inkişafına böyük ziyan vurdu. Bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrilib, ağır sınaqlar keçirib. Uzun

illər fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat-kommunikasiya sistemi dağıdılıb. İşğaldan əvvəl dəmir yolu işləyirdi. Son illərdə Ermənistanda dəfələrlə hərbi hava limanına çevrilməsi təklif edilən Xocalı aeroportu fəaliyyət göstərirdi. Qarabağ həmişə Azərbaycanın qalan hissəsi ilə sıx bağlı olub. Laçın istisna olmaqla, bütün yollar Qarabağdan Azərbaycanın digər rayonlarına gedir. Rayonun işğalı Azərbaycan Respublikasının bütün iqtisadiyyatına təsir edir. Azərbaycan hərbi sektora sərmayə qoymalıdır, baxmayaraq ki, münaqişə olmasaydı, dövlət müdafiəyə daha az xərcləyə bilərdi. Təbii ki, münaqişə yardımı ehtiyacı olan və layiqli həyat şəraiti ilə təmin olunmağa ehtiyacı olan qaçqınların problemini də yaradıb.

İnvestisiya layihələrinin əhəmiyyətli bir hissəsi regional büdcələrin və özəl investorların vəsaiti hesabına paylı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə onların məhsullarına görə subsidiya şəklində selektiv dəstək göstərilə bilər. Bu, ilk növbədə dövlət sektoru müəssisələrinə aiddir. Regionların inkişafı baxımından belə müəssisələrin harada yerləşməsi, hansı regional vəziyyətdə olması vacibdir. Maliyyə dəstəyi o zaman xüsusilə faydalıdır ki, o, regionda daha yüksək iqtisadi və sosial xərclərin istehsalının azalması, məşğulluğun və ya müəssisənin müflisləşməsinin qarşısını alır.

Eyni zamanda, dövlət, regional inkişafın müəyyən vəzifələrini həyata keçirərək, müxtəlif bölgələrdə istehsal güclərinin, məşğulluğun və gəlirlərin istifadəsinə təsirli təsir göstərə bilər və etməlidir. Böhran şəraitində işsizliyi və digər mənfi sosial-iqtisadi nəticələri azaltmaq üçün şəhər yaradan müəssisələrə sifarişlərin verilməsi xüsusilə vacibdir. Bir dövlət sifarişinin verilməsi problemlə bölgələrdə iqtisadi artımı stimullaşdırma bilər. Məsələn, müdafiə sifarişlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması müdafiə sənayesi müəssisələrinin cəmləşdiyi bir sıra sənaye mərkəzlərinin depressiyadan çıxarılmasına imkanlar yaratdı (Bağırzadə E.A. 2019: s.79).

Dövlətin eyni dərəcədə vacib vəzifəsi regional hakimiyyət orqanlarının imkanları və səlahiyyətlərinin məhdud və ya qeyri-kafi olduğu fəaliyyət növlərində bölgələrə dəstək verməkdir və ilk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətdir. Dövlət

regionlara xarici ticarət tərəfdaşları və xarici investorlarla əlaqələrin qurulmasında, beynəlxalq kreditlərin və borcların alınmasında, regional qiymətli kağızların dünya maliyyə bazarlarında yayılmasında, beynəlxalq proqramlara və texniki yardım layihələrinə daxil edilməsində köməklik göstərməlidir. Bir qayda olaraq, bölgələrin bu beynəlxalq iştirak formaları tərəfindən bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirilir, bu kreditlər eyni zamanda kreditin qaytarılması və layihənin tamamlanmasının qarantı kimi çıxış edir.

Dövlət həmçinin bir sıra xüsusi təşkilati və iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir ki, onlar konkret regionun imkanlarından kənara çıxırlar. Məsələn, bu kimi funksiyalar şimala həyati əhəmiyyətli malların mərkəzləşdirilmiş şəkildə çatdırılması, insanların şimaldan köçürülməsinin təşkili və növbəli iş üsulu, keçmiş hərbi qulluqçuların və keçmiş SSRİ respublikalarından köçənlərin işlə təmin edilməsidir. Dövlət ekoloji və texnogen xarakterli fəvqəladə halların (zəlzələlər, daşqınlar, ərazilərin radioaktiv çirklənməsi və s.) nəticələrinin aradan qaldırılmasında regionların köməyinə gəlir. Dövlətin müasir şəraitdə gördüyü yuxarıdakı tədbirlər əsasən birbaşa xarakter daşıyır.

Eyni zamanda, dövlətin tənzimləyici təsiri funksional olaraq tək-cə dəstəklənməyə deyil, həm də regionların öz sosial-iqtisadi potensialından istifadə etməklə özünü inkişaf etdirmələrini stimullaşdırmağa yönəldilməlidir. Bu mövqelərdən, regional inkişafın tənzimlənməsi mexanizminin ən vacib elementi sosial-iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması və hədəf proqramlaşdırılmasına çevrilir.

2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağda başlayan döyüşlər siyasətçiləri, diplomatları və aparıcı ekspertləri təəccübləndirdi. Region son otuz il ərzində münaqişə zonası olaraq qalır, lakin Rusiya-Gürcüstan müharibəsi və Ukraynanın şərqindəki müharibədən sonra o, postsovet məkanının əsas qaynar nöqtəsi olmaqdan çıxıb. Azərbaycan ordusu 1994-cü ildən Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan ərazilərin, o cümlədən Qarabağın rəmzi ürəyi olan Şuşanın mühüm hissəsini 44 gün ərzində geri qaytarılıb.

Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər artmalıdır ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu ildən 2,1% artım gözlənilir, sonra isə göstərici sabitləşməlidir. Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi çox yaxşı geri qayıtma potensialı olan layihələrin - kənd təsərrüfatı, turizm, mədəncixarma, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik yükdaşımalarının həyata keçirilməsinə başlanılacaq. Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün rıçaqlarını tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, önəmlisi odur ki, bütün bu layihələr, təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də bu il nəzəri olaraq, biz onun həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində, həm də ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq. Cari il üçün hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması; su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsidir.

Bu sahələrə investisiyalar həm qeyri-neft ixracının artması, həm də idxalın əvəzlənməsi baxımından ölkə üçün əhəmiyyətli olacaq. Bu ərazilərə investisiyaların stimullaşdırılması üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə oluna bilər, o cümlədən sənaye parkları və məhəllələri, kənd təsərrüfatı və texnoparklar və digər investisiyaların stimullaşdırılması alətləri.

Xatırladaq ki, bir müddət əvvəl İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində yerləşən və 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq bu yolda ilk addımı atıb. Memorandum Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur. 80 milyon əhalisi olan İrandan, eləcə də Naxçıvan vasitəsilə 83 milyonluq Türkiyə bazarına məhsul çıxarmaq imkanını nəzərə alsaq, potensial investorlar üçün Qarabağ bölgəsi çox cəlbedici ola bilər (<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>).

Bundan əlavə, sonrakı illərdə hərbi münaqişələr yaşayan ölkələr beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatlarından kreditlər verməyə kifayət qədər hazırdılar. Yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün

100 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit xətti açan Macarıstanın EximBank-ı son nümunədir. Bundan başqa, Macarıstan minalardan təmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağdakı layihələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər.

Qarabağın zəngin təbii ehtiyatlarını və iqtisadi potensialını nəzərə alaraq, Qarabağı yenidən qur sərgisi iqtisadi fəaliyyətin geniş spektrini əhatə etməyi planlaşdırır və aşağıdakı sektorlardan şirkətləri iştiraka dəvət etmişdir: bank və investisiya, təhlükəsizlik, mədənçıxarma, səhiyyə, informasiya texnologiyaları, təhsil, qida, emal, kənd təsərrüfatı, tikinti, yol tikintisi və infrastruktur, nəqliyyat, turizm və mədəni irs, enerji və ekologiya. Sərgidə təqdim olunacaq sektorların müxtəlifliyi tədbiri xüsusilə əlamətdar edir və Qarabağda birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif sənaye nümayəndələri arasında yeni müqavilələrin bağlanmasına imkan yaradır.

Qarabağı Yenidən Qurun 2021 Qarabağ Dirçəliş Fondu, Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu tərəfindən dəstəklənir. Azərbaycanın dövlət büdcəsində 2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş rayonlarda işlərin görülməsi üçün kifayət qədər böyük məbləğ nəzərdə tutulub. 100 milyard manat ayrılsa belə, bir ildə bu məbləğin verdiyi imkanlar çərçivəsində iş görmək praktiki olaraq mümkün deyil. Bu ərazilərdə işlər plan üzrə, müəyyən ardıcılıqla, ən azı altı-yeddi il davam edəcək, ona görə də il üçün ayrılan 2,2 milyard manat vəsait kifayət edəcək.

Növbəti illərdə bu vəsaitin illik həcmnin artırılmasına ehtiyac yaranacaq, çünki bu il yerdə qalan erməni silahlı birləşmələrinin ərazilərindən çıxarılması, sərhədlərin demarkasiyası və digər proseslər daha bir neçə il davam edəcək. Bu, həmin sahələrdə işi ləngidər. Eyni zamanda, ilkin mərhələdə daha çox təmizlik işləri tələb olunduğundan, sonrakı illərdə tikinti işlərinə daha az vəsait tələb olunacaq.

İlkin mərhələdə artıq başlanmış minatəmizləmə işlərini daha sürətli və keyfiyyətli aparmaq lazımdır, sonra təkcə sərhədləri gücləndirmək üçün deyil, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi məsələlərinə də baxmaq lazımdır. Bu işlərlə

paralel olaraq əsas kommunal infrastrukturun yenidən qurulması üçün irimiqyaslı planlar hazırlanmalı və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Konkret olaraq bərpadan yox, yenidənqurmada bəhs edilir, çünki bərpa olunmuş infrastruktur 10 ildən sonra həyata keçiriləcək kompleks layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcək. Ona görə də ilkin infrastruktur layihələri həyata keçirilərkən, onlar uzunmüddətli dövr üçün hesablanmalıdır.

Bunun üçün ilk növbədə bütöv ərazilərin yenidən qurulmasına dair kompleks plan hazırlanmalıdır ki, bu da 2070-ci ilə qədər olan dövrü əhatə etməlidir, yəni bu ərazilərin 50 illik planı hazırlanmalıdır və yalnız bundan sonra infrastruktur layihələrinin konsepsiyaları hazırlanır. Bu, yolların çəkilməsinə, elektrik, qaz və su xətlərinin çəkilməsinə aiddir. Bu 4 istiqamət üzrə həyata keçirilən layihələrin istifadə müddəti uzunmüddətli dövrü - 50 ili əhatə etməlidir.

İnfrastruktur layihələri həyata keçirilərkən diqqət yetirilməli olan ən mühüm məsələlərdən biri də qəsəbələrin salınması ilə bağlıdır, hazırda bu qəsəbələrin demək olar ki, hamısı tamamilə dağılmış vəziyyətdədir və ehtiyac var. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsi bir ilin işi deyil. Hətta yaxın illərdə bu işlər aparılsa belə, bu gün onun planı elə tərtib olunmalıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyim dörd infrastruktur layihəsi bu plana uyğun həyata keçirilsin. Ən əsası isə bu qəsəbələr müharibədən əvvəlki dövrdəki kimi deyil, daha kompleks şəkildə salınmalıdır. Məsələn, bizim elə ərazilərimiz var ki, bir iri kompleks qəsəbə daxilində 10, hətta 20-25 kənd yerləşə bilər. Bəzi hallarda bunu böyük komplekslər şəklində etmək lazımdır (<https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df.pdf>).

Yaşayış məntəqələrinin kompleks inkişafının üstünlüklərinə gəlinə kifayət qədər üstünlüklər var. Məsələn, 20 istiqamətin hər birinə 20-30 km uzunluğunda yolların salınması ümumilikdə 400-500 km-lik yolların salınması deməkdir. Onları bir qəsəbədə birləşdirməklə neçə kilometr yol çəkməyə ehtiyac qalmayacağını görəcəksiniz. Bunu su, qaz və elektrik layihələrinin icrasına tətbiq etməklə səmərəlilik 4 dəfə artacaq. İşlər başa çatdıqdan sonra kommunal infrastrukturun bu xətlərinin saxlanılması lazım gələcək. Mürəkkəb qəsəbələrin salınması bizi minlərlə kilometr belə xətlərə xidmət etməkdən də azad edir. Söhbət təkcə fiziki əməkdən

deyil, həm də hər il milyonlarla xərcdən gedir. İş yerlərinin, müəssisələrin yaradılmasında, fermer təsərrüfatları üçün əlavə torpaqların alınmasında, kompleks qəsəbədə təhsil müəssisələrinin təşkilində kifayət qədər üstünlüklər var. Ona görə də infrastruktur işlərinin hər mərhələsində bu amil nəzərə alınmalıdır.

Məhz belə inteqrasiya olunmuş yanaşma, fikrimizcə, kənd yerlərinin insan potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasını tərtib edənlər üçün nümunə və model olmalıdır. Eyni zamanda, kənd yerlərinin insan potensialı qiymətləndirilərkən tədqiqat predmetinin riayət etməli olduğu əsas meyar kimi, birincisi, kənd yerlərinin insan potensialının hərtərəfli kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini təmin etmək, ikincisi, tədqiqat obyektini kimi kənd yerlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, üçüncüsü, postsovet dəyişiklikləri nəticəsində yaranan ən kəskin problemlərinə istiqamətləndirmədir. Bu meyarların yerinə yetirilməsi, fikrimizcə, kənd yerlərinin insan potensialının hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün həqiqətən işlək metodologiyanın işlənilib hazırlanmasına imkan verəcək, onun tətbiqi kənd yerlərində insan amilinin aktivləşdirilməsi üçün real imkanların müəyyənləşdirilməsinə və davamlı inkişafın təmin edilməsinə kömək edəcəkdir.

(<https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/928f9df13982b83325e7a69f720563df.pdf>).

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəliş və inkişafı üçün regional inkişaf proqramının formalaşdırılması

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin daha yaxşı formada inkişafı üçün inkişaf konsepsiyası hazırlanmışdır ki, onun da həyata keçirilməsi üçün bölgənin iqtisadi potensialı, həmçinin meşə, torpaq, su ehtiyatları nəzər alındığı təqdirdə kənd təsərrüfatının, turizmin, sənayenin eləcə də bir çox sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur. Qarabağda kənd təsərrüfatının inkişafı nəticəsində ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısını almaq müəyyən qədər mümkündür. Daha çox heyvandarlıq sahəsinin inkişafı nəticəsində heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə daha yaxşı vəziyyət alacaqdır. Hal-hazırda ölkəmizdə ət və ət məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi 81,6%, süd və süd məhsulları ilə təmin etmə dərəcəsi isə 87,9% təşkil etmişdir. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə sənayenin inkişaf etdirilməsi nəticəsində

tikinti materilları, dağ-mədən, metallurgiya və. s digər sənaye sahələrinin inkişafına təkan yaradacaqdır. Nəticə etibarı ilə Qarabağ bölgəsində bir çox sahələrin inkişafı nəticəsində ölkəmizdə ÜDM-in payının artmasında müsbət dəyişkənliklər olacaqdır. Qarabağ bölgəsinin işğalına qədər regionda yerləşən sənaye sahələri arasında güclü inkişaf edən sahələr əhalinin ərzaqla təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin bölgələrdə Qarabağ İpək Kombinatı, İstisu və Turşsu mineral suyunun qablaşdırılması müəssisələri, şərab, toxuculuq zavodları və. s fəaliyyət göstərmişdir (<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>).

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalından sonra onların təbiətə qarşı düşmənçilik münasibəti nəticə etibarı ilə yaratdıqları ekoloji terror nəticəsində bölgənin ətraf mühitinə ciddi zərər dəymişdir. Bölgədə həyata keçirilən ekoloji təcavüzkarlıq siyasəti Şuşa şəhərinə yaxın bir ərazidə yerləşən Topxana meşəsinin qırılması nəticəsində başlanğıcını qoymuşdur. Uzun bir dövr ərzində bu ərazilərin işğal altında qalması nəticəsində meşələrin qırılması və nəticədə son illərdə Ermənistanda meşə sənayesinin inkişafına təkan yaratmışdır. Son illərdə yeraltı sərvətlərin talan edilməsi nəticəsində dağ-mədən məhsullarının ixrac edilməsi halları Ermənistanda müşahidə edilmişdir. İqtisadi potensialın əsasını təşkil edən 166 sayda mis, qurğuşun, qızıl, digər tikinti materialları, şirin su ehtiyatları Ermənistan tərəfindən qanunsuz şəkildə xarici ölkələrə istismar edilərək ixrac edilmişdir.

Qarabağın işğaldan azad olunmasından sonra bölgədə təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi ilə bağlı bir çox iqtisadi islahatlar həyata keçiriləcəyi müəyyən edilmişdir. Bölgənin yeraltı və yüüstü sərvətlərlə, qızıl, gümüş, civə, əhəng, kurort-rekreasiya, mineral sularla zəngin olmasına baxmayaraq Ermənistan hökuməti bu fürsətlərdən lazımı qədər istifadə edə bilməyibdir. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Araz çayı üzərində yerləşən Xudafərin hidroqovşağı ölkəmizə illik olaraq 359 mlyn kilovat / saat elektrik enerjisi istehsal etməyə şərait yaradacaqdır. Ölkəmiz su ehtiyatlarından daha yaxşı formada istifadə edərək düşmənin yaratmış olduğu hidro müharibəyə son qoyacaqdır. Bəzi məqamlara toxunmaq lazımdır ki, Kəlbəcər və Laçın şirin su ehtiyatlarına görə digər rayonlara nisbətən daha ön planda dayanır.

Mineral su ehtiyatlarının 40%-ə qədəri Qarabağ bölgəsinin payına düşür. Bu da gələcəkdə həmin su ehtiyatlarının qablaşdırılaraq satılması və kurort-rekreasiya zonaları kimi istifadəsi mümkündür. Qarabağ bölgəsində yerləşən 4 yasaqlıq, 2 qoruq, tarixi abidələrin mövcud olması turizmin inkişafına şərait yarada bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əsas məsələlərdən biri əhalinin sosial-mədəni həyat tərzinin yaxşılaşdırılması, əhalinin zamanla Qarabağ bölgəsinə yerləşdirilməsi və həmin ərazidə yaşayışın, məşğulluğun təmin edilməsindən ibarətdir. Regionda nəqliyyat, su təchizatı və kanalizasiya, telekommunikasiya kimi digər infrastruktur sahələri ilə yanaşı kommersiya sahəsinin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azad olunmuş ərazilərdə kommersiya infrastrukturunun inkişafı ÜDM-in müsbət yöndə artmasına təsir göstərəcəkdir.

Ötən ilki müharibədə geri qaytarılmış ərazilərə yüz minlərlə vətəndaşının köçürülməsinə hazırlıq məqsədilə Azərbaycan yeni inkişaf konsepsiyasını qəbul edib: “ağıllı kəndlər”. Konsepsiya bütün dünyada populyarlıq qazandı: o, kiçik kənd icmalarını iqtisadi inkişafı maksimuma çatdırmaq üçün rəqəmsal rabitə, avtomatlaşdırma və bərpa olunan enerji kimi ən son texnologiyalardan istifadə etməyə çağırır. Azərbaycan hökuməti hələ müharibədən əvvəl də konsepsiyaya diqqətlə baxırdı: Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında iki pilot “ağıllı kənd”in yaradılması öz əksini tapmışdı.

İlk “ağıllı kənd” layihəsinin Zəngilan rayonunun Ağalı rayonunun Üçüncü kəndində həyata keçiriləcəyi bildirilmişdi. İlk köçkünlərin “bu ilin sonu və ya gələn ilin əvvəlində” Zəngilan rayonundakı pilot “ağıllı kənd”ə qayıdacaqları bildirilsə də hansı kəndin nəzərdə tutulduğu qeyd edilməyib. Oktyabrın 17-də Füzuli rayonunda “ağıllı kənd”in tikintisinə də rəsmən start verilib.

Ağıllı kəndlərdə “müasir texnologiyalar, birgə idarəetmə və nəzarət”ə əsaslanan kənd təsərrüfatı təcrübələri tətbiq olunacaq, lakin bu konsepsiya təkcə bununla məhdudlaşmır. Konsepsiyaya ağıllı küçə işıqlandırması, istiyə və soyuğa davamlı ekoloji evlərin tikintisi, məişət tullantılarının utilizasiyası, su elektrik stansiyalarının və günəş paneli stansiyalarının quraşdırılması, bioqazdan istifadə

daxildir (<https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Azrbaycan-2030-sosial-iqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetlr-tsdiqlnib-627476> - Milli prioritetlər 2021).

Belə bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, hökumət “ağıllı kəndlər” əvəzinə “şəffaf kəndlər” və ya “hesabatlı bələdiyyələr” kimi layihələr həyata keçirə bilərdi. Qarabağın kənd ərazilərinin abadlaşdırılması ilə bağlı hökumətin daha bir təşəbbüsü - “aqrparklar” sisteminin genişləndirilməsidir. Aqrparklar Azərbaycanda ilk dəfə 2012-ci ildə yaranmış, dövlət tərəfindən dəstəklənən iri aqrar-sənaye müəssisələridir. O vaxtdan indiyədək ölkədə 49 aqrpark yaradılıb. Aqrparkların ən böyük operatoru Azərbaycanın bütün ərazisində doqquz aqrparka sahib olan “Paşa Holding” olub. Azərbaycandakı aqrparklar “davamlı biznesdir, çünki hökumət bütün lazımı infrastrukturu yaradır və onların fəaliyyəti üçün subsidiyalar verir. İki aqrpark Qarabağda, Suqovuşanda və Xəkəridə yerləşir, lakin onların sahibləri müəyyən edilməyib.

Ağıllı kənd sistemi Qarabağda bütün dövlət xidmətlərini vahid mərkəzləşdirilmiş sistem çərçivəsində birləşdirməyə imkan verəcək. Bu da öz növbəsində regionda ən yaxşı texnoloji layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verəcək ki, bu da gələcəkdə Qarabağa investisiya axınının stimullaşdırılmasında xüsusi rol oynayacaq (<https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Azrbaycan-2030-sosial-iqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetlr-tsdiqlnib-627476> - Milli prioritetlər 2021)

Azərbaycan “ağıllı kənd” konsepsiyasının (və müvafiq smart şəhər konsepsiyasının) həyata keçirilməsində problemlərlə üzləşdiyi halda, Qarabağ təcrübə üçün ideal yerdir. Bütün ərazi dağıdılıb, indi heç bir infrastruktur yoxdur. Bu baxımdan, onu sıfırdan qurmaq lazım gələcək və müəyyən növ yenilikləri tətbiq etmək lazımdır. Bu zaman ilk növbədə əhalinin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmalıdır. Digər bir amil potensial geri qayıdanların bu təşəbbüsə münasibətidir, onların çoxu kiçik kənd təsərrüfatının “ağıllı” deyil, əvvəlki formalarını böyük məmnuniyyətlə xatırlayır.

Son illər ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı və gəlirli investisiyanın təmin edilməsi istiqamətində mühüm islahatlar həyata keçirilib. Bu, müsbət nəticələr verir. Təsadüfi deyil ki, COVID-19

pandemiyasının global iqtisadiyyatda yaratdığı böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf tempini qoruyub saxlaya bilmiş və bu böhrandan minimal itkilərlə çıxış yoluna çatmışdır. Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar, aparılan islahatların müsbət nəticələri beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında, sorğularında öz əksini tapır. Son hesabatlarda Azərbaycan investisiya üçün cəlbedici ölkə kimi göstərilir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin 68 faizi ölkəmizdəki iqtisadi vəziyyəti sabit kimi qiymətləndirir

Azərbaycanda xarici biznes: Biznes mühitinin sorğusu 2021” adlı hesabatın hazırlanması zamanı ölkəmizdə təmsil olunan xarici şirkətlər arasında ətraflı sorğular aparılıb, onların iş mühiti, o cümlədən işgaldan azad edilmiş ərazilərdə biznesin yaradılması ilə bağlı rəyləri və s. bərpa işlərində iştirak edir. Hesabat 2021-ci ilin may-iyul aylarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici biznes nümayəndələri arasında keçirilən Biznes Mühiti Sorğunun nəticələrinə əsaslanır. Hesabatın hazırlanması üçün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, dünyanın 30 ölkəsini - Türkiyə, Almaniya, Böyük Britaniya, ABŞ, İsveç və s. təmsil edən 270 xarici şirkətə sorğu göndərilmiş, qiymətləndirmə üçün 130 etibarlı və dolğun cavab seçilmişdir. Hesabatda iştirak edən xarici şirkətlərin 88 faizi mikro və kiçik və orta biznesdir. Şirkətlərin 67 faizi Azərbaycanda on ildən artıqdır ki, layihələr həyata keçirir. Respondentlərin 68 faizi Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyətini sabit kimi qiymətləndirir. Əvvəlki hesabatlarda bu rəqəm 39 faiz idi. Bu qiymətləndirmənin əsas səbəbləri arasında vergi sistemindəki dəyişikliklər və COVID-19 pandemiyasının çətin dövründə sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyi göstərilir. Beynəlxalq şirkətlər də maliyyə sektorunda aparılan islahatlara müsbət yanaşırlar. Azərbaycan biznes sərmayəsi üçün mühüm ərazi kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda aparılan genişmiqyaslı islahatlar, qeyri-neft sektorunun inkişafı və dövlətimizin başçısının irəli sürdüyü “Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi” strategiyası sabit, dayanıqlı və çoxvektorlu iqtisadiyyatımızın formalaşmasına səbəb olub. Nəticədə hesabatda xarici şirkətlərin 57 faizi Azərbaycanda fəaliyyətlərini genişləndirmək və ya sərmayə yatırmaq niyyətində olduqlarını bildiriblər

(<https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Azrbaycan-2030-sosial-iqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetlr-tsdiclnib-627476> - Milli prioritetlər 2021)

Azərbaycanın ərazi fəaliyyətinin bərpasından sonra yaranan yeni investisiya imkanları beynəlxalq şirkətlərin diqqətini cəlb edib və ölkəmiz biznes investisiyaları üçün mühüm ərazi kimi qiymətləndirilir. Bu təxmin keçən ildən 50 faizdən 60 faizə yüksəlib. AHK üzvü olan şirkətlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan yenidənqurma və tikinti layihələrinə böyük maraq göstərirlər. Şirkətlərin 61 faizi bu layihələrdə podratçı/subpodratçı kimi və ya dövlət-özəl tərəfdaşlıq yolu ilə iştirak etməkdə maraqlıdır. Hesabatda iştirak edən xarici şirkətlərin 43 faizi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən layihələrdə iştirak edə biləcəklərini, 22 faizi isə bu layihələrdə iştirak etmək imkanlarını açıqlayıb. Onların əksəriyyəti (17 faiz) tikinti, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahələrinə daha çox maraq göstərir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni sənaye zonalarının yaradılması investisiya imkanlarını daha da genişləndirəcək. Yeni yaradılacaq olan Bakı-Naxçıvan-Türkiyə dəmir yolu xəttinin Qarabağ bölgəsindən keçməsi ölkəmizin inkişafına təkan yaradacaqdır. Qarabağ bölgəsinə investisiya yatırımlarının həm yerli investorlar, həm də xarici investorlar tərəfindən qoyulmasında dövlət köməklik göstərməlidir. Logistika sektorunun bölgədə inkişafı üçün bir çox təkliflər irəli sürmək olar:

- Investisiya qoyan şəxslər 10 il müddətinə vergilərdən azad edilməlidir;
- Əhalinin köçürülməsi prosesi sürətlənməli və təhlükəsizlik yerinə yetirilməlidir;
- Bölgənin təbii resurslarından istifadə edilməsi üçün investorlara şərait yaradılmalıdır;
- Bölgədə infrastruktur şəbəkəsi yaxşılaşdırılmalı, yollar bərpa olunmalıdır;
- Layihələrin həyata keçirilməsi üçün lazımı olan avadanlıqların gətirilməsi üçün gömrük rüsumları ləğv edilməlidir;
- Xarici investisiyaların bir başa formada həyata keçirilməsi üçün dövlət şərait yaratmalıdır;
- Sığortalama prosesləri daha yaxşı formada olunmalıdır və.s

Vətən Müharibəsindəki şanlı Qələbədən dərhal sonra Qarabağda böyük yenidənqurma işlərinə başlandı. Magistral yollar tikilir və bərpa olunur, hava limanları tikilir. Xarici şirkətlərin diqqətini bu ərazilərin zəngin təbii və mineral ehtiyatları, kənd təsərrüfatı və heyvandarlığı, eləcə də regionun turizm potensialı cəlb edir. Ağdam sənaye parkının strateji əhəmiyyəti və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni sənaye zonalarının yaradılması xarici şirkətlərin investisiya imkanlarını daha da genişləndirəcək. Bundan əlavə, investisiyaların cəlb edilməsində Azərbaycanın tranzit potensialı xüsusi rol oynayır. Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı, Ələt Azad İqtisadi Zonası Azərbaycanı tranzit mərkəzinə çevirməsi ilə yanaşı, onlar yükdaşıma sahəsində potensialı olan ölkələr üçün ucuz və sürətli daşıma imkanı təklif edir. Bu amillərə görə respondentlərin 60 faizi (əvvəlki hesabatda 50 faiz) Azərbaycanı gəlirli biznes məkanı kimi tövsiyə edir.

Xarici iş adamları hesab edirlər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa işləri Xəzər regionunda təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə, beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verməklə yanaşı, həm də investisiya cəlbediciliyini və rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Sorğu iştirakçılarının 71 faizi Azərbaycanda siyasi sabitliyi, 49 faizi ölkədə təhlükəsizliyi, 39 faizi infrastruktura davamlı investisiyaları qeyd edib. Azərbaycan dünyada dayanıqlı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində ön sıralardadır.

Azərbaycan rəhbərliyinin Qarabağ regionunun bərpası ilə bağlı planlarının mərkəzində onun bərpa olunan mənbələrdən (RES) enerji istehsalı mərkəzinə çevrilməsi dayanır. Belə ki, yerli təbiət su ehtiyatları ilə zəngindir ki, bu da su elektrik stansiyalarından aktiv istifadəyə təkan verir. Bu gün ölkədə mövcud, lakin qəzalılıq vəziyyətdə olan SES-lər yenidən qurulur, yenilənir, Qarabağda su elektrik stansiyalarının sayını artırmaq niyyətindədir.

Bundan əlavə, rayonun günəş və külək enerjisi istehsalı mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan və Böyük Britaniyanın BP şirkəti Zəngilan-

Cəbrayıl zonasında günəş enerjisindən istifadə layihəsini müzakirə edir. Azərbaycanın Energetika Nazirliyi ilə BP şirkəti arasında bu sahədə 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi layihəsinin qiymətləndirilməsi və həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında İcra Sazişi imzalanıb.

Ümumiyyətlə, Qarabağ regionu nəhəng “yaşıl enerji” potensialına malikdir ki, bu da bəzi hesablamalara görə, təxminən 4500 meqavat təşkil edir. Günəş enerjisinin ən böyük potensialı Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında, Laçın və Kəlbəcər rayonları isə külək enerjisi üçün zəngin potensiala malikdir: onların dağlıq hissəsində, təqribən yüz metr hündürlükdə küləyin orta illik sürəti təxminən təqribən çatır.

Bildiyiniz kimi, xarici enerji şirkətləri son illərdə “yaşıl enerji” meylinin fonunda bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoymağa və karbohidrogen layihələrindən uzaqlaşmağa üstünlük verirlər. Eyni BP şirkəti, məsələn, 2050-ci ilə qədər layihələrində sıfır karbohidrogen emissiyasına nail olmaq, yəni faktiki olaraq “yaşıl enerji”yə keçmək niyyətindədir. Məhz buna görə də beynəlxalq enerji şirkətləri Qarabağda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə gözləntiləri ilə infrastrukturunu artıq qurulacaq enerji layihələrinə sərmayə yatırmağa maraq göstərir.

Azərbaycan Qarabağ bölgəsini nədənsə sənaye və sənaye parklarının yaradılması mərkəzi elan etdi. Əslində, ölkənin ümumi ixracında qeyri-neft sektorunun payını 50%-ə çatdırmağa çalışan respublika üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, sənaye istehsalının artırılması nəzərdə tutulan o rayonlarda sənaye parkları yaradılır və onları Qarabağda yaratmaqla Azərbaycan faktiki olaraq “bir daşla iki quş vuracaq” - işğaldan azad edilmiş torpaqları sənaye mərkəzinə çevirəcək və bu parkları özünə cəlb edəcək.

Sənaye sektorunda işləyən xarici sahibkarlar şirkətlərin fəaliyyətinin qanunla tənzimləndiyi və dəqiq qaydaların olduğu sənaye parklarına və azad iqtisadi zonalara investisiya qoymağa üstünlük verirlər. Bundan əlavə, Qarabağda sənaye parklarının yaradılması güzəştli kreditlərin ayrılmasını və biznesin aparılması üçün sadələşdirilmiş şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da xarici kapital üçün investisiya yeri seçimində həmişə prioritet olub.

Kənd təsərrüfatı işğaldan azad edilmiş torpaqlarda xarici investorlar üçün daha bir mühüm sahəyə çevriləcək. Qarabağın münbit torpağı, zəngin təbii, o cümlədən su ehtiyatları işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məhsuldarlığı artıracaq. Qeyd edək ki, rayonda kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, emal sənayesinin də genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını genişləndirməklə həm də hazır, emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edə biləcək ki, bu da aqrar sektorun ixrac dəyərini artıracaq.

Burada emal sənayesi üçün infrastrukturun yaradılacağı sənaye parklarını bir daha xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarını logistik xərclər olmadan dərhal yerlərdə emal etməyə imkan verəcək. Məhz buna görə də bir çox xarici şirkətlər, o cümlədən İsrail, Belarus və Rusiya müəssisələri Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində İsrail kimi aqrşəhərlər və kənd kommunaları tikməyə hazır olduqlarını bəyan ediblər (<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>).

Qarabağın inkişaf etməsi üçün bir çox təkliflər irəli sürmək olar:

- Diplomatik nümayəndəliklərin Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi;
- Bərpaolunan enerji sahəsinə investisiya yatırımlarının edilməsi, məs: Kəlbəcər və Laçında güclü külək, Zəngilan və Cəbrayılada günəş enerji stansiyaları yaratmaq mümkündür;
- Qarabağ bölgəsində bir çox turizm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, məs: mağara turizmi, termal fəaliyyətlər, dağ turizmi, aqroturizm, trekking, botanika turizmi və.s. Şuşa şəhəri dağlıq bir ərazidə yerləşdiyi üçün snovbord və xizəksürmə üçün uyğun qanlı ərazi yaradılması mümkün haldır. Eyni zamanda ərazi alpinizm və rafting üçün də əlverişlidir;
- Azad olunmuş ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyətinin bərpa edilməsi nəticəsində məhsullarla daxili tələbatın təmin edilməsi;
- Qarabağda turizm sektoru, aqrar sektor, mədən sənayesi, enerji istehsalı, mineral sular, baramaçılıq, şərəbçilik, xalçaçılıq, logistika sektoruna investisiya qoyuluşlarının edilməsi;

- Regionda sosial struktur rolunu oynayan istehlak kooperasiyası sisteminin formalaşdırılması;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yolların aşağıdakı formada 3 istiqamətdə bərpa edilməsi: Bakı-Yevlax-Ağdam-Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan-Mehri-Culfa-Naxçıvan; Bakı-Yevlax-Gəncə-Goranboy-Kəlbəcər-Laçın; Bakı-Yevlax-Bərdə-Ağdam-Xankəndi-Şuşa;
- Regionun aqro potensialının yüksəldilməsi nəticəsində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Qarabağda kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin yaradılması
- Regionun yabanı bitkilərindən xalq təbabətində, əczaçılıq sənayesində, eyni zamanda qida məhsulu kimi istifadə etmək olar;
- Dərman satan bankomatların yaradılması nəticəsində kənd yerlərində əhəlinin dərman ləvazimətlərinə olan ehtiyacının ödənilməsi və.s

Qarabağın inkişaf etməsi üçün dövlət stimullaşdırıcı, həvəsləndirici layihələr formalaşdırmalıdır. Qarabağ gələcəkdə turizmin inkişafına görə əvəzsiz bölgələrdən birinə çevriləcəkdir. Təbii ki, bütün bu proseslərin baş verməsi üçün dövlət tərəfindən lazımı qədər maliyyə vəsaiti sərf edilməlidir. Turizmin inkişafı üçün xüsusi tədbirlərin yerinə yetirilməsi, xüsusilə də dağ turizminin inkişafı üçün şəraitin yaradılması vacib amillərdən biridir. Laçın və Kəlbəcərdə şirin su ehtiyatlarının olması nəticəsində suların qablaşdırılması prosesi həyata keçirilə bilər. Beləliklə həm yerli, həm də xarici bazarda məhsul böyük fayda yarada bilər. Bölgənin ərzaq sənayesinin inkişafı üçün lazımı şəraitin olmasını xüsusilə vurğulamaq olar. Kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi üçün klasterlərin yaradılmasına əhəmiyyət verilməsi daha böyük nəticələr edilməsinə gətirib çıxara bilər. Dövlətin maliyyə yardımı vasitəsi ilə aqro-sənaye kompleksi müəssisələri, fermer təsərrüfatları inkişaf etməlidir, eyni zamanda bazar prinsiplərinə uyğun formada sığorta sistemi formalaşmalıdır.

Qarabağın ən böyük məsələlərindən biri də məşğulluq probleminin həll edilməsidir. Gənclər üçün iş yerlərinin yaradılması, onların kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olması üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacib məsələlərdən

biridir. Gənc kadrların sahibkarlıq fəaliyyəti bağlı məşğulluq layihələri yaradılmalıdır. Regionda əhalinin məskunlaşması artdıqca sosial infrastruktur layihələri daha da genişlənməlidir, bunlara: işıq, qaz, kommunikasiya, su təchizatı və.s daxildir. Bölgədə sosial obyektlərin tikintisi getdikcə artırılmalıdır, bunlara təhsil, səhiyyə ocaqları, mədəni obyektlər daxildir.

Qarabağ bölgəsinin iqtisadi potensialının yüksək səviyyədə olduğunu nəzərə alsaq, bölgədə münasibətlərin inkişafı üçün yeni bir mərhələnin başlanması qaçınılmazdır. Daha dəqiq formada desək, bölgədə müxtəlif cür enerji, eyni zamanda hidroenerji mənbələrdən istifadə üçün güclü potensialın olduğunu xüsusilə vurğulamaq olar. Ölkəmizin sənaye və kənd təsərrüfatı üçün regionun əhəmiyyətini yəqin ki vurğulamağa ehtiyac yoxdur. İqtisadiyyatımızın təməlini təşkil edən ehtiyatların Qarabağ bölgəsində toplanması həm daxili tələbatın, eyni zamanda xarici ölkələrlə əməkdaşlıq yaradaraq onların tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Regionun yüksək tərəqqiyə nail olması üçün digər ölkələrin tətbiq etdiyi texnikalardan yararlanmaqda fayda var. Bütün bu qeyd olunanlar bir daha Qarabağ bölgəsinin həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən inkişafı üçün önəmli rol oynadığını lazımı formada ortaya qoyur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

44 günlük müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və tikinti işlərinə başlanılıb. Bu prosesə yerli müəssisə və təşkilatlarla yanaşı, müxtəlif xarici şirkətlər də cəlb olunub. Qarabağın yenidən qurulması zamanı ən müasir texnologiyalardan istifadə edilir, “ağıllı” şəhər və kəndlərin salınması nəzərdə tutulur.

Dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artımın əsas mənbəyi istehlak olduğu halda, Çində investisiya aparıcı rol oynayır. İstehlak yolu ilə artım dayanıqlı deyil, birdəfəlikdir, investisiya hesabına artım isə daha davamlıdır. Azərbaycana dövlət və qeyri-dövlət sərmayələrinin cəlb edilməsi, xüsusilə Qarabağın yenidən qurulması davamlı iqtisadi artıma zəmin yaradır.

Mərkəzimizdə yaradılmış ekonometrik laboratoriyada aparılan təhlillər göstərir ki, 2021-ci ildə dövlət büdcəsi hesabına Qarabağa 2,2 milyard manatlıq investisiya qoyuluşu potensial qeyri-neft ümumi məhsulunu artıracqdır. Bu nəticəni başa düşmək olar: əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastrukturлар iqtisadiyyatın potensialını artırır. Lakin bu potensialın qeyri-neft ÜDM-ə təsiri daha vacibdir. Fakt budur ki, dövlət xərcləri təkcə ÜDM-i artırmır, həm də xalis ixracı azaldır, daha doğrusu, idxalı artırır və bununla da real ÜDM-ə təsirini azaldır.

Buna baxmayaraq, ekonometrik hesablamalar göstərir ki, real və nominal ÜDM arasındakı fərq olan məhsul buraxılış fərqi bu il mənfi zonadan çıxma və sıfıra düşə bilər. Dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator rolunu oynayacaq və qeyri-dövlət investisiyalarına zəmin yaradacaq. Artıq Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, Pakistan və İsraildən Qarabağın bərpasına yönəlmiş sərmayə axını başlayıb. Qarabağda mədənçıxarma sənayesi, metallurgiya, kreativ sənaye, yeyinti sənayesi, trikotaj istehsalı, turizm, kənd təsərrüfatı və yaşıl enerjinin inkişafı üçün böyük potensial var. Qarabağ Dirçəliş Fondu qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Mərkəzdə “EconLAB” iqtisadi təhlil laboratoriyası yaradılmışdır. Laboratoriyada makro, mezo və mikro səviyyələrdə analizlərin aparılması üçün

modellər qurulmuşdur. Proqram təminatı da alındı. Hazırda laboratoriyada ORANI modelləri, giriş-çıxış, ümumi tarazlıq, maliyyə proqramlaşdırması, mikrosimulyasiya və s. Modellər Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa İttifaqı, Asiya İnkişaf Bankı və İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırlanıb. Bolqarıstanın Sofiya şəhərində İqtisadi Siyasət İnstitutunda “EconLAB” proqramının ilk beynəlxalq təqdimatı keçirilib. EconLAB-ın imkanlarından istifadə etməklə milli prioritetlər çərçivəsində qısa, orta və uzunmüddətli dövr üçün makro, mezo və mikro səviyyələrdə proqnozlar verilir. Laboratoriyamızda fiskal, monetar, real sektor və tədiyyə balansı həm birlikdə, həm də ayrıca modelləşdirilir, təkliflər hazırlanır.

Qarabağın inkişafı ilə bağlı bir çox təkliflər irəli sürmək mümkündür. Bunlar aşağıdakılardır:

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə günəş, külək, bioenerji, geotermal enerji potensialının gələcəkdə dəyərləndirilməsi, günəş və külək enerji stansiyaları tikintisinə sərmayə yatırmaq, bir sözlə Qarabağı «yaşıl enerji» zonasına çevirmək;
- Müxtəlif təyinatlı logistik layihələrin hazırlanması;
- İnfrastruktur obyektlərinin, körpülərin, elektrik stansiyalarının və s. tikintisi ilə bağlı sifarişlərin qəbul edilməsi;
- Yeni texnologiyaların və aqrotexniki qaydaların Qarabağ bölgəsində kənd təsərrüfatının inkişafında tətbiqi;
- Bölgədə xalça istehsalı sahələrinin yaradılması, eyni zamanda xalçaçılığın inkişafı üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Sənaye məhəllələrinin yaradılması istiqamətində lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Qarabağ bölgəsində gənc kadırların və startapçıların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məğul olmasına təşviq yaratmaq;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə peşə təhsilinin inkişafı üçün Regional Peşə Təhsil Mərkəzlərinin yaradılması;

- Bölgədə dərman bitkilərinin tədarük edilməsi eyni zamanda onların emal edilməsi üçün müəssisələrin formalaşdırılması;
- Agent bankçılıq sisteminin Qarabağ bölgəsində inkişafı;
- Qarabağda ənənələrin təbliğatı ilə bağlı qısa bir dövr üçün kursların yaradılması, həmçinin regionun ixtisaslaşmış məhsullarının zamanla brendləşdirilməsi;
- Digər regionlarda əmək bazarının vəziyyətinin öyrənilməsi, fərqlərin müəyyən edilməsi, nəticə etibarlı ilə Qarabağ bölgəsində həmin proseslərin tətbiq edilməsi
- Regionda tikinti sahəsinin, eləcə də nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına şərait yaratmaq və.s

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Əmək bazarı, 184 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanın regionları, 844 səh.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri, 560 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanda qadınlar və kişilər, 232 səh.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanda təhsil, elm, mədəniyyət, 504 səh.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti, 268 səh.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt, 81 səh.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, (2021), Azərbaycanda tikinti, 248 səh.
9. Bağırzadə E.A. (2019), Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri, Bakı, Qanun, 314 səh.
10. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2019), İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları, Bakı, Şərq və Qər, 312 səh.
11. Həsənlı A.İ. (2018), İqtisadiyyatın sosial - iqtisadi perspektivdə mövcud vəziyyəti, Bakı, Azər nəşr, 355 səh.
12. Hüseynova X.M. (2018), Azərbaycanda iqtisadiyyatın idarə olunması problemləri, Bakı, Azər nəşr, 388 səh.
13. İmanov R.C. (2016), Çiçəklənən diyar, Bakı, Azər nəşr, 76 səh.
14. Məmmədov N.R. (2012), Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, iyun 1941- dekabr 1950-ci illərdə, Bakı, Elm, 182 səh.

15. Məmmədov N.R. (2011), Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991), Bakı, Təhsil, 566 səh.

16. Məmmədov N.R. (2017), Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi 1950-1960-cı illərdə, Bakı, Avropa, 250 səh.

17. Məmmədov N.R. (2018), Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi 1986-1990-cı illərdə, Bakı, Avropa, 339 səh.

18. Səmədzadə Z.Ə. (2010), Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər, Bakı, Vətən, 83 səh.

İngilis dilində

1. Edge T.K. (2019), Social aspects of the economy, London, BBC, 362 p.

2. Jackson J.F. (2019), Development: Effects on the social economy, London, Jojo, 561 p.

3. Lockmen H.G. (2019), Features of remote organization of social-economic supervisory organizations, Birmingham, Book, 676 p.

4. Mandros L.M. (2019), Fundamentals of economic regulation, London, East and Wecken, 355 p.

5. Martin H.M. (2019), Problems of economic management, London, Photost, 656 p.

6. Morchan Y.A. (2019), Effects of social economy: economic implications, London, Themes press, 567 p.

Türk dilində

1. Candan E.R. (2019), Kalkınma: Sosyal ekonomiye etkileri, İstanbul, KK yayınları, 488 s.

2. Engin E.K. (2018), Ekonominin sosyal tarafları, İzmir, Koçak, 542 s.

3. Faruk S.A. (2018), Sosyal - ekonomik durumun mevcut durumu, Ankara, Kocak, 466 s.

4. Kaan Z.S. (2018), Sosyal - ekonominin ülkeye etkisi, Ankara, TT, 693 s.

5. Osman İ.V. (2019), Sosial ekonominin etkileri: ekonomik yansımalar, İstanbul, Sender, 551 s.

İnternet resursları

1. <http://yap.org.az/az/view/interview/1095/ishgaldan-azad-edilmish-erazilerimizin-berpasi-iqtisadiyyatimizin-inkishafina-yeni-bir-tekan-verecek-İAEƏ-iqtisadi-inkişafa-təkan-kimi-2021>.
2. <https://afn.az/vacib/101997-qarabada-thsilin-inkiaf-strategiyas-.html>
3. <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Azrbaycan-2030-sosial-iqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetlr-tsdiqlnib-627476> - Milli prioritetlər 2021.
4. https://copat.gov.az/docs/Senedler/ERMƏNİSTAN%20RESPUBLİKASININ%20HƏRBİ%20TƏCAVÜZÜNÜN%20NƏTİCƏLƏRİ_.pdf?t=1567149716
5. <https://news.milli.az/politics/946687.html> - Milli prioritetlər 2021.
6. <https://president.az/articles/50473> - Azərbaycan 2030 - cu illərə qədər.
7. <https://president.az/articles/50474> - Azərbaycanın milli prioritetləri 2021.
8. <https://science.gov.az/az/news/open/16136> - Qarabağın iqtisadi inkişafı 2021.
9. <https://vergiler.az/news/economy/14562.html> - İşəgaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı 2021.
10. <https://www.mdu.edu.az/index.php/az/1307-rezhionlar-n-sosial-izhtisadi-inki-af-prozhram-azad-olunan-razil-rd-d-reala-adzazh> - Regionların sosial - iqtisadi inkişafı 2021.
11. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1206> - Azərbaycanın sosial - iqtisadi inkişafı 2021.
12. https://files.preslib.az/site/media_Hp8EF.pdf
13. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 1970-1984-ci illərdə bütün kateqoriyalardan dövlətə kənd təsərrüfatı məhsulları satışı.....	37
Cədvəl 2: 1970-1980-ci illərdə Qarabağdakı təhsilin mövcud vəziyyəti.....	41
Cədvəl 3: 1970-1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağda səhiyyənin göstəriciləri.....	42
Cədvəl 4: İşğaldan azad olunan ərazilərdə 2000-2021-ci illər ərzində əhalinin sayının dəyişməsi.....	45
Cədvəl 5: 2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə işğaldan azad olunan ərazilər üzrə təhsilin əsas göstəriciləri.....	48
Cədvəl 6: 2020/2021-ci illər arasında aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı.....	52

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: 1940-cı ilə qarşı 1950-ci ildə DQMV-də sənayenin inkişafı.....	34
Şəkil 2: 1970-1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağda sosial-mədəni müəssisələrin sayı.....	43
Şəkil 3: 2020-ci ildə işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni açılmış iş yerlərinin sayı.....	47
Şəkil 4: 2020-ci ilin sonuna işğaldan azad olunan ərazilərdə daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü.....	50
Şəkil 5: 2021-ci ilin əvvəlinə işğaldan azad olunan ərazilərdə səhiyyənin göstəriciləri.....	51